

БЪЛГАРСКИТЕ КАПИТАЛИЗМИ

Васил Проданов¹

Началното развитие на капитализма по българските земи започва още през Възраждането в рамките на Османската империя, но действителното му разгръщане става след Освобождението. За времето след това в продължение на повече от 136 години то минава различни етапи и има различни характеристики.

Един е капитализмът у нас през първите 66 години от своето съществуване – до 1944 година. Неудачите от неговото развитие водят до замяната му с държавен социализъм – специфичен модел на догонваща модернизация за периода 1944-1989 г., престанал да съществува в резултат на геополитическия разпад на източноевропейския социализъм като цяло – в резултат на Горбачовата перестройка през втората половина 80-те години на XX век.

След това идва времето на втория български капитализъм, който вече четвърт век характеризира особеностите на българското развитие.

Какви са особеностите на тези видове капитализъм? Какво е типичното за българските капитализми?

1. Основни характеристики на първия български капитализъм

България след Освобождението през 1879 г. не разполага с няколко особено важни неща, с които са разполагали държавите от Западна Европа и Северна Америка в процеса на модернизация:

Първо. Няма преди това 3-4 века буржоазно развитие и постепенно натрупване на блага, на чиято основа да осигури не само съответното жизнено равнище на хората, но и средства за мащабно инвестиране.

Второ. Не разполага с възможности да ползва безплатния труд на милиони роби в продължение на 3 века – както е в САЩ, а натрупаното от тях да се използва за индустриализация. Не разполага с колониите и с възможностите за колониален грабеж както повечето западноевропейски държави.

Трето. Притежава относително неголеми природни ресурси, необходими за разгръщане на индустриалната революция, а особено голям е недостигът на нефт и газ.

Четвърто. Намира се в полупериферията на световната система и е в асиметрични отношения със западноевропейските развити държави, при което в икономическите отношения помежду им те са в печеливша позиция. Освен занаятчийски работилници по същество липсват капиталистически предприятия.

¹ Васил Проданов е член-кореспондент на БАН, доктор на философските науки, професор в катедра „Политическа икономия” на УНСС; сл. тел.: 81-95-466, e-mail: vkprodanov@gmail.com

тия. Изобщо не се подготвят хора, които да могат да се занимават с машинно производство. Селското стопанство е силно раздробено и земята се обработва по възможно най-примитивния начин. В началото на XX век едва 10 % от българските селяни имат железен плуг, за да орат земята. Останалите разчитат на дървеното рало¹.

В същото време България не само не може да се развива ускорено, с което да настигне по-напредналите държави, но и не може да постигне каквото и да било развитие, защото ѝ липсва капитал. При това положение стои въпросът какво да прави, за да успее да предотврати тези липси. Това може да стане по няколко основни начина:

***Първият** е рязко повишаване на експлоатацията на собственото население, на нормата на печалбата, извличана от капиталистите.* За разлика от западноевропейския буржоа нашенският капиталист стъпва по-късно на пазарите на капиталистическата конкуренция – той не само трябва да навакхва загубеното време, но поради това, че няма колонии и външни източници на богатство, нито е експлоатирал няколко века робски труд като американците, е много повече принуден да богатее за сметка на експлоатация на собственото си население. През 1906 г. средната норма на печалба у нас е около 10.8 %, през 1924–1929 г. нараства на 18.4 %, а през 1934–1939 г. остава около 11.4 %. И това е по официални, снижени данни, тъй като буржоазията укрива своите реални доходи. За сравнение в периода 1935–1939 г. средната норма на печалба на френската буржоазия е 4 %, в САЩ е 4.2 %, в Белгия – 3.9 %². България е сред страните с най-висока норма на експлоатация на света до началото на Втората световна война. Това създава обаче благоприятни условия за разпространение на идеи на социализма и за антикапиталистически нагласи.

***Вторият начин**, по който може да се ускори развитието, е с помощта на държавата и съответно на данъчната система да се концентрират ресурси и да се използват за развитие – или чрез дейност на държавата, или чрез поръчки към частния капитал.* В същото време обаче изземването на големи данъци от едва проходящия български капитализъм би затруднил силно развитието му. Затова и доминират косвените данъци, особено различни видове акцизи. Във всеки случай, опитът на България за догонване и модернизация след Освобождението до 1944 г. и след това до 1989 г. е свързан с непрекъснатото и нарастващо използване на мощта на държавата, която е основен строител, предприемач, потребител на стоки. Това обаче създава предпоставки за корупция и за неприязън към държавата, която извлича с данъчна политика ресурсите на голямото количество селяни и дребни собственици – това ще породи андрешковщината на българския селянин и използването на ресурсите на държавата за частно обогатяване.

Високата активност на държавата като инструмент за натрупване и преразпределение на капитала в условия на частна собственост ражда и огромна корупция. Налага се корумпирана и клиентелистка политическа система. Най-важната част от привилегиите на всяко ново правителство е да раздава чиновнически постове на привържениците си. В резултат на това още в края на XIX век

България изпреварва по брой на чиновници на човек от населението дори страни с утвърдени бюрократични традиции. Към 1899 г. в България на 1000 души население се падат между 10 и 12 чиновници, а в Германия са 5, в Австро-Унгария – 1.5, в Румъния – 4.5. Това огромно множество чиновници в голямата си част се сменя при следващото правителство на следващата партия, която идва да разпредели баницата на държавните благини на своите привърженици⁴.

Третият начин е активността на държавата по ограничаване на конкуренцията на капиталистите от страна на външния капитал, идващ от развитите страни с по-висока производителност на труда. Законодателно се насърчава заместващата вносните стоки, а не експортно ориентираната индустрия. Още през 1897 г. например, се приема закон за задължително носене на дрехи и обувки местно производство, задължаващ държавните и общинските служители и народните представители да носят само „Произведено в България”, когато са на работа. Огромно количество закони от 1885 г. до 1944 г. са насочени към „защита на родната индустрия” и засилване на ролята на държавата. Самата тази индустрия е силно зависима от държавата, чака непрекъснато за улеснения, поръчки⁵. По относителния размер на вносните мита и други такси при облагане на вносните стоки България е сред водещите страни в Европа, като средно те достигат до 51 % от цената на стоките⁶. Това прави митниците основен инструмент за пълнене не само на държавния бюджет, но и място, в което има огромна корупция. Неслучайно мечтата на Бай Ганьо е да има „Солунската митница”.

Четвъртият начин е вземането на заеми и дълговата модернизация, характерна за множество страни в света. Хроничен проблем на българската икономика е недостигът на дългосрочен капитал и оттук – невъзможността за развитие на собствена база. Затова още в 80-те години на XIX век се сключват първите големи външни заеми за строителството на железници и пристанища. Страната е бедна на природни ресурси и дори в най-добрите си в стопанско отношение години 1902–1912 г. България е типичен дебитор, а не кредитор⁷. Към 1914 г. външният дълг на България е огромната за нея сума от 850 млн. франка и изплащането само на лихвата му поглъща около една трета от приходите в бюджета на правителството⁸. Държавата е изправена пред алтернативата или да взема външни заеми и да бъде в постоянна дългова криза, или да се опитва да мобилизира и концентрира вътрешни ресурси от единствената сфера, в която е ангажирана гигантската част от населението – селското стопанство. Доминиращият външен износ на селскостопански продукти не може да компенсира по-високите цени на внасяните от Запада необходими за развитието ни индустриални стоки.

Всичко това принуждава държавата да концентрира в свои ръце капитал и да кредитира модернизацията. Затова се създават нагласи, че големите кредитни институции трябва да бъдат държавни. До войните 1912–1918 г. повече от 60 % от кредита в страната се осъществява от държавни банки, железопътният транспорт е изцяло държавен, а най-големите възледобивни предприятия – мините в Перник и в Бобовдол, също са държавни. Благодарение на сключени от

държавата заеми и осигурени средства 35 години след Освобождението България разполага вече с 2000 км железопътни линии и заема предни позиции по този показател сред балканските държави⁹. В средата на 20-те години близо половината от капитала на кредитните институции в България е с пряк или косвен държавен произход.¹⁰ Голямата част от българската икономика се създава от държавата. Типичен пример е създаването на „Държавната военна фабрика“ в Казанлък през 1924 г. и на „Държавната военна фабрика“ в Сопот през 1934 г. А Държавните авиационни работилници в Ловеч произвеждат близо 400 самолета-изтребители и изтребители-бомбардировачи, които участват във Втората световна война.

Всъщност, военните разходи поглъщат около 30 % от държавния бюджет в периода до Балканските войни и Първата световна война и с това е обвързано и развитието на голяма част от местния капитал. Това е свързано с каузата за „национално обединение на българите“, но огромните разходи за армията отклоняват средства за развитието на други много по-значими цели.¹¹

За всяка област на стопанството се изгражда специален държавен кредитен институт. Значителна част от националния капитал е резултат на евтини кредити, отпуснати от държавата или поръчки, направени от държавата. Както отбелязва известният български banker и икономист Стоян Бочев, и земеделците, и занаятчийството, и дребната търговия, и градските потребители и производствени слоеве са щедро подкрепяни с държавен кредит и това става един от главните прицели на политически борби и програми. При това държавата като главен кредитор определя кой заслужава кредити и кой не, коя стопанска функция има бъдеще и коя не, а рискът от кредитираната стопанска функция се понася в крайна сметка от държавата.¹²

Бидейки главен инструмент за акумулиране на капитали и преразпределението им политически между частни субекти, държавата обаче става и основен експлоататор и предизвиква знаменитата българска андрешковщина, утвърждава нагласите на враждебност на широки слоеве към държавата и опитите непрекъснато да бъде мамена. Освен това изостаналостта на българския капитализъм налага извличането на по-голяма принадлежна стойност за натрупване, което създава масови негативни нагласи към него. Държавата трябва да концентрира чрез данъчната система колкото може повече средства за развитие, а не да раздава социални придобивки както в напредналите държави. Това прави и Търновската конституция, и нейните демократични придобивки неадекватни на императивите на един начален етап на модернизация, когато имаме преобладаващо селско население и много неграмотни или слабограмотни хора, слабо-развита публична сфера и ниски възможности за преразпределение на средства от страна на държавата. За това говори дори такъв парадоксален факт като този, че в първото Велико народно събрание след Освобождението се гласува с бял и черен боб, защото сред депутатите има неграмотни. Развитието на капитализма става в разрез с интересите на милионите дребни собственици – селяни и занаятчии, от които трябва да се извлекат средства за първоначално капиталистическо натрупване. Политическата система формално би следвало да е демо-

кратична, но не може да действа в техен интерес и затова тази система е силно нестабилна, неработеща, корумпирана. Мнозинството от избирателите не само не могат да удовлетворят интересите си в резултат на капиталистическото развитие, но тяхната пролетаризация ражда нарастващо недоволство от държавата. В Западна Европа многопартийната представителна демокрация се налага, след като е извършено отдавна първоначалното капиталистическо натрупване, извлечени са огромни ресурси от колониите или чрез няколко века използване на робството, достигнато е съответно равнище на производителност на труда и голямата маса от населението е градско в резултат на глобализацията. При това положение има достатъчно ресурси за преразпределение и социална държава.

В България става обратното – пренася се наготово системата на многопартийна представителна демокрация във времето на първоначалното капиталистическо натрупване, което в Западна Европа е ставало в условията на абсолютни монархии. Затова и системата на многопартийна представителна демокрация у нас не само, че няма да работи, но се превръща във фактор, който пречатства капиталистическото натрупване, защото води до силно нестабилна политическа система. Държавата и партиите не могат да удовлетворяват исканията на широки социални слоеве за подобряване на положението им и това създава недоверие към партиите и партийните водачи, ражда непрекъсната политическа нестабилност. Това ще роди отвращението, неприемането на партиите, което ще бъде узаконено с деветнадесетомайския преврат през 1934 г. Държавата не може да бъде главен капиталист и експлоататор, ако не действа авторитарно и това води до манипулирана и деформирана демокрация, при която изборите се печелят винаги от този, който ги организира, непрекъснато наблюдаваме нестабилност и нарушения на конституцията.¹³

Неудачите на буржоазната многопартийна представителна демокрация в условията на първоначална модернизация и съответно – на капиталистическо натрупване, се виждат особено ясно, когато се проследи действието на данъчната система по време на първия български капитализъм. Показателното е, че за разлика от развитите западни държави, където утвърждаването на многопартийната представителна демокрация е съпътствано с въвеждането на прогресивно-подоходната данъчна система, при което става възможно удовлетворяването на интересите на по-бедните слоеве от гласоподавателите чрез преразпределение на ресурси в рамките на формиращата се социална държава, у нас многопартийната представителна демокрация и при първия, и при втория български капитализъм не се съчетава с прогресивно-подоходно облагане и свързаното с него по-голямо равенство, създаване на средна класа и социална държава. За да не се предизвика недоволството на богатите върхушки и да им се даде възможност да натрупват капитал, вместо прогресивно-подоходно облагане се налага данъчна система, при която основната част от данъците са косвени, т.е. с тях се облага голяма маса от хора и те не могат да се възприемат външно като преразпределение от една социална група в полза на друга социална група. Единственият случай, когато правителството се опитва да въведе прогресивно-подоходен данък със стръмна ставка, стигаща до 90 % от

доходите, е по време на огромното обедняване на населението и недоволство от политическата върхушка при първата национална катастрофа след Първата световна война – въведен от популисткото правителство на Стамболийски през 1921-1922 г. Резултатът от това е известен – преврат и отрязването на главата на Стамболийски. Превратаджиите премахват прогресивно-подоходния данък, удрящ по буржоазията, и се връщат към косвените данъци, които засягат всички и на първо място – дребните собственици. Относителният дял на преките данъци пада и е много нисък между двете световни войни, стигащ в определени периоди до едва няколко процента от приходите на бюджета. Така многопартийната представителна демокрация влиза в сблъсък с процеса на първоначално натрупване на капитали и формирането на буржоазна класа, която би била основният губещ от прогресивното подоходно облагане.

Стремежът да се защити българската буржоазия, която не може да трупа ресурси от колониално господство, от роби и от продължително развитие, става по два основни начина: **Първо**, налагат се високи мита, чрез които тя да бъде защитена от външна конкуренция от развитите западни страни.

Второ, бързо е премахната формалната демокрация, а когато са застрашени нейните интереси, е създадена система, при която тя (буржоазията) печели чрез корупция или ограничаване на подоходното облагане. Вярно е, че между двете световни войни имаме увеличаване на косвените данъци и в Западна Европа, но там това се отнася до луксозни стоки и хазарт, докато при нас високият акциз засяга производители на стоки от първа необходимост.

Независимо от усилията на държавата обаче, пропастта между България и развитите страни се запазва. България има статут на страна от полупериферията на световния капитализъм и периферията на европейския капитализъм. В края на 1934 г. 79.8 % от активното население на България се занимава със земеделие, горско стопанство и риболов, както неговите предшественици векове преди това, а в индустрията, търговията и съобщенията са заети 11.6 %. По този показател според годишниците на европейските страни, по това време България е на последно място в Европа, като се изключи Албания.

Селското стопанство осигурява препитанието на 75 % от населението, като е раздробено на 11.8 милиона парцела. Селскостопанската продукция на декар в страната в сравнение с челните европейски държави е от 2 до 3 пъти по-малка.¹⁴ България изнася селскостопански произведения и полуобработени продукти, а внася от развитите държави високотехнологични продукти. Тя представлява за тях източник на евтини суровини и трудоемки продукти, като външната търговия е в голямата си част в ръцете на чужди фирми и компании и са създадени условия за неравноправен търговски обмен.

В същото време преработвателната продукция на страни като нашата се атакува агресивно от деструктивна за тях конкуренция от по-напредналите страни. При това развитите в индустриално отношение държави налагат правилата в международната политика и икономика, а на малките и периферни страни като нашата е оставено само да изберат начина за приспособяване към тези правила, което при всяко положение е неизгодно за тях. Основен външен фактор за

тяхното изоставане е политиката на препятствие на растежа им или ограбване от страна на държавите от капиталистическия „център”, а основен вътрешен фактор е политическата нестабилност, резултат на бедността и изоставането, както и на неадекватната на състоянието на икономиката политическа система.

В резултат на всичко това през целия довоенен период България не се приближава, а се отдалечава от развитите западноевропейски държави. По начало не само за България, но и за всички държави от Югоизточна Европа е характерно увеличаване на социалноикономическата дистанция с развитите западноевропейски държави. Опитите за „догонващо развитие” са неуспешни, т.е. „догонване” няма, а има увеличаване на разликите помежду им.¹⁵ Сравнена с европейските държави, България има БВП на човек от населението през 1938 г., равен на 37 % от средното за тях, изчислен в щатски долари по курс от 1997 г. В това отношение тя е близо два пъти по-назад от Гърция, която по това време има 64 % от средното за тези страни.¹⁶

Според едно друго изследване от средата на 30-те години, по това време средният доход на българина по тогавашни цени е 4400 лева, в Англия е 35 850 лева, в Германия – 29 700 лева, във Франция – 31 360 лева, в Австрия – 16 250 лева, в Италия – 15 686 лева, в Полша – 10 700 лева.¹⁷ Така се оказва, че доходите на българина са 7-8 пъти по-ниски от тези в Западна Европа, но в същото време държавата, за да функционира, му взема по-големи данъци, макар и непряко.

След седем десетилетия развитие на държавен капитализъм в България в 1946 г. над 80 на сто от населението е селско, макар и с различна собственост, но в огромната си част са дребни собственици. При преброяването през 1946 г. ще се окаже, че броят на работниците е 636 693 души от над 7-милионното население, което прави около 9 на сто от българите. Сред тях обаче индустриалните работници са само 115 хиляди, т.е. около 1.6, а занаятчиите са 2 пъти повече от фабричните работници.¹⁸ България е изостанала аграрна страна в периферията на Европа, а буржоазията не притежава инвестиционни възможности за ускорено развитие, с което България да излезе от своята изостаналост. Над 80 % от населението живее в селата. По данни на МНП, до 9 септември 1944 г. 31.6 % от населението е неграмотно, а през учебната 1943/1944 г. 105 906 деца не ходят на училище.¹⁹

По показателите на вноса и износа България остава типична страна от периферията на световната система. От целия ѝ износ през 1939 г. само 4.3 % представлява обработена в някаква степен продукция, другото са необработени селскостопански стоки и суровини. В същото време от страните от капиталистическия център в Западна Европа 72 % от това, което се внася, са някакви индустриални стоки – инструменти, машини, апарати, транспортна техника и пр.²⁰

В своята студия, посветена на индустриализацията на България между 1878 и 1939 г., харвардският професор – икономист и историк, Александър Гершенкрон (по произход руски еврейин) прави следните заключения:²¹

1. Бедността и икономическата изостаналост на страната ефективно възпрепятстват нейното индустриално развитие по модела на по-напредналите държави.

2. В специфичните български условия – като упадъка на занаятчийството през последната четвърт на XIX век, вместо да бъде открит път към изграждане на фабрична система, индустриалното развитие е отклонено от перспективните посоки на развитие.
3. Въпреки всички очаквания, през периода между 1878 и 1939 г. дребната собственост в селското стопанство се увеличава, а не намалява. Бидейки бедно, стагниращо и неефективно, селското стопанство не може да служи нито като адекватна суровинна база на индустрията, нито като източник на ефективно и нарастващо търсене на индустриални продукти, макар че, като се има предвид ниската степен на използване на труда в селското стопанство, индустрията би трябвало да разчита на него за привличане на работна ръка.
4. При това положение осигуряването на капитал и поддържането на устойчиво и нарастващо търсене на индустриални продукти придобиват решаваща роля за започване на значим подем в индустриалното развитие.
5. Банки, организирани като „инвестиционни банки” и свързани със съответните институции в чужбина, биха могли успешно да действат чрез привличането на чуждестранни заеми и осигуряването на кредити, необходими за българската индустрия. В условията на крайна изостаналост каквато съществува в България, надали може да се очаква, че те биха били способни са привличат необходимия капитал и да намират инвестиционни възможности, които в разумни срокове биха се превърнали в печеливши.
6. При това положение държавата е тази, която поема на раменете си двойната задача да осигурява баланса от капиталови потребности и да осигурява за много години търсенето на продукти от новите индустрии. От друга страна, поради специфичната природа на индустриалния растеж на първоначалния стадий на индустриализация в изостанали страни държавната помощ за това развитие кара банките твърде неохотно да дават средства за тази цел.
7. Началото на XX век е подходящо време да се започне политика на бърза индустриализация в големи мащаби. Строителството на железопътна мрежа е далеч от завършването си, а това създава устойчиво търсене на индустриални продукти. Капиталовите пазари в чужбина са пренаситени и предлагат средства при учудващо нисък риск. По това време германските банки са изправени пред ситуацията на намаляващо търсене на капитал от германската индустрия и са готови да изнасят своя опит в подпомагане на индустриалното развитие в други региони.
8. Българското правителство не използва достатъчно тези възможности. Особената комбинация на икономическа изостаналост и развита система на конституционно управление; неохотата на селяните към индустрията и капитала, особено към чуждия капитал; идеологията на войнствен национализъм, насочена към Македония и Тракия; алчността и амбициите на хитър, но безотговорен монарх, опитващ се в рамките на Полуострова да имитира играта на големите дипломации и натиска на другите балкан-

ски нации – всичко това в една или друга степен определя решения и политика на българските правителства, които не са от най-добрите.

В крайна сметка, отбелязва Гершенкрон, „основната ценност на българския опит се намира във факта, че той в най-висока степен предполага понятието за *пропусната възможност*”.²² Имало е съвкупност от предпоставки, които са могли да бъдат използвани – на първо място активната роля на държавата и инвестиционна банкова система – но те са били пропуснати. А редица от тези предпоставки, след като бъдат пропуснати (става дума на първо място за периода от началото на XX век), повече не се появяват. При това основната част от причините за „пропуснатите възможности” са политически – действията на българските правителства, особеностите на политическата система, политическите събития на Междусъюзническата, Първата и Втората световна война, в които се включват тези правителства.

Създадената до 1944 г. политическа система се оказва неспособна да мобилизира необходимите предпоставки за догонващо развитие и ползотворна индустриализация. Една възникнала в съвсем други условия и подходяща за друга социална структура и степен на модернизация на обществото конституция като Търновската е взета наготово от Западна Европа в стремеж да се настигнат развитите страни, но тя се оказва напълно неадекватна за едно патриархално селско общество, каквото е българското през последните десетилетия на XIX век, а и след това за дълъг период.

„Какво означава на едно патриархално общество да се подари демокрацията? То е нещо като да бъде изоставено на произвола, без господар, с чиято власт е привикнало. Няма кой да охранява и да олицетворява единството на обществото, публичния интерес. Бидейки разпределен според конституционните норми между различни институции, деперсонализирайки се, той се превръща във фикция. Някоя институция не може да обедини хората, защото е нежизнеспособен плод на абстрактен принцип... Политическото равноправие се схваща като право на всеки да вкуси от общите благинки.”²³ Това прави управленската система на страната изключително неустойчива и неефективна. И е много силно доказателство, че простият пренос на форми на управление от страни, които ни изпреварват исторически с два-три века в модернизационния процес, може да задържи, но не и да ускори този процес.

Първият български капитализъм се оказва неспособен да реализира модернизационните задачи. Той няма историческо време за натрупване на капитали за ускоряване на развитието, още повече, че не разполага нито с колониите, нито с робския труд, нито с няколкото века предходно развитие, за да направи това. Вместо да доведе до концентрация на земята и увеличаване на селскостопанското производство, за да се реализира първоначално натрупване на капитали, той прави точно обратното – поради особеността на наследяването води до допълнително раздробяване на земята и така прави невъзможно използването на техника за обработката и увеличаване на производителността на труда. В същото време няма откъде да се вземат достатъчно капитали, за да се прави ускорено развитие. Пътят за индустриализация и модернизация е закрит при

съществуващата политическа система. Всъщност, периодът, в който тя е била успешна, е след 19 май 1934-та до 1939 г., когато имаме тенденция на централизация и концентрация на властта чрез премахване изобщо на партиите. Единственият възможен начин е да се централизира властта е чрез мощта на държавата да се концентрират ресурси и намери идеология, която да оправдае отлагането на удовлетворяване на потребностите в името на бъдещето. Тази тенденция след това ще бъде доведена докрай по време на държавния социализъм в България.

2. Защо вместо за реставрация на капитализма у нас четвърт век се говори за „преход към демокрация и пазарна икономика“?

През 1989 г. бе поставено началото на втория български капитализъм. В масовото идеологическо съзнание и интерпретации доминират дискурсът за „преход към демокрация“. Всъщност става дума не за „демокрация“ изобщо, а за многопартийна представителна демокрация в условията на глобализиран неолиберален капитализъм. Тезата за реставрацията на капитализма е слабо популярна в либерално хегемонното българското публично пространство. Няма да я прочетете у голямата част от авторите, пишещи за българския преход. Липса в програмните документи на основните партии, включително и на основната лява партия БСП. В повечето случаи клишетото, за което се използва, е „преход към демокрация и пазарна икономика“. В последната програма на БСП от 2008 г. никъде не се споменава дори за „реставрация на капитализма“, а се говори за „преход към плуралистично общество“ и за „преход от централно планирана към пазарно основана икономика“.

Реставрацията означава връщане назад, а не движение напред, и то по схемата, представена чрез идеологемата „преход към плуралистично общество“ или „към пазарно основана икономика“, при които капитализмът изобщо го няма, да не говорим за връщането към него. Реставрацията предполага коренно различни визия в сравнение с доминиращите в началото на 90-те години очакване, че така нареченият преход е движение към нов етап, с по-ефективно управление, с повече производителност на труда, повече блага и равенство, повече свободи, включително и към социална държава, както се прокламира в конституцията. На практика имаме деградация, гигантски материални, културни, човешки загуби. Твърденията, че „преходът към демокрацията“ е по-висш етап, са идеологема, защото прикриват по същество разрушаването на държавата чрез формалните механизми на многопартийната представителна демокрация, даващо възможност за гигантски грабеж и унищожаване на национално богатство за много милиарди. Това е идеологема, а не реална демокрация, защото реалната демокрация предполага, че действията, извършени през последните 25 години, отговарят на интересите и очакванията на всички българи. В този смисъл става дума за реална диктатура на това малцинство, в чийто интерес е станало, прикривано, чрез идеологемата, че сме дошли в „демокрацията“, която би трябвало да бъде управление в интерес на всички.

Според мен, две са основните причини за това, че вместо употребата на понятието за „реставрация на капитализма” се използва идеологемата „преход към демокрация и пазарна икономика”.

Първото от тези обяснения е мощната неолиберална идеологическа хегемония в публичната сфера на българското общество. В началото тя влиза в масовите интерпретации в контекста на представата, че това, към което вървим, ще бъде „повече социализъм”, а след това настъпва шокът от неочакваността и от скоростта на трудно предвидимите процеси, разгръщащи се както у нас, така и в европейски, и в глобален план. Много неща могат да се видят, едва след като се е оформила тенденцията, както казва Хегел. Едни изглеждаха нещата през втората половина на 80-те години по време на перестроечното идеологическо съзнание, други – при доминиращото неолиберално идеологическо съзнание през 90-те години, и съвсем други четвърт век по-късно. Хаосът, разноречивостта, идеологическите илюзии и обяснения в късната перестройка, довели до делегитимация на дотогава съществуващия социализъм, кризата на идентичността на предходната партия, множеството интерпретации на това какво и защо е било във втория български преход към капитализъм, също допринесоха за неразбирането за това какво става.

Към това бих добавил изключително мощните идеологически апарати, които дойдоха на наша територия, работят активно, осъществяват неолиберална хегемония. Захранвани с огромни средства, буквално купиха част от интелигенцията в медиите. По този начин по същество бяха маргинализирани относително свободните академични изследователи в обществените науки.

Второто обяснение за това защо се наложи виждането за станалото като „преход към демокрация”, а не като „реставрация на капитализма”, е представата, която можем да срещнем някъде, че капитализмът, който е възникнал днес, е различен от този, който е бил преди 1944 г. и в този смисъл нямаме реставрация на някогашното състояние.

Тази представа обаче надали е оправдана, ако се обърнем към най-популярната в историята версия на реставрация, каквато имаме след края на Наполеоновите войни във Франция на Луи XVIII като представител на Бурбоните. Тя също не е връщане към същото състояние каквото съществува преди 1789 г. В политическо отношение не се възстановява абсолютната монархия, а версия на конституционна монархия, признаваща свободата на словото и религията, двукамарен парламент и изборително право, макар и с определени имуществени ограничения. Приема се съществуващата вече организация на държавата чрез департаменти и окръзи. Запазен е Наполеоновият кодекс и другите кодекси, свързани с новите буржоазни обществени отношения. Как стоят нещата у нас? У нас се възстановява корумпираната многопартийна представителна демокрация, каквато имаме и по времето на Търновската институция, макар и във версията на република. В същото време бившият цар има достатъчен авторитет, че успява да се върне като министър председател.

В икономическо отношение Луи XVIII извършва много по-ограничена реституция в сравнение с тази, която имаме след 1989 г. в България. Нямаме въз-

становяване на феодалните права. Земите на аристократите, конфискувани по време на революцията и разпродадени, не са реституирани от краля, за да не се стига до хаос, за разлика от нашенската ликвидация на селското стопанство. И все пак този период се описва в историята като „реставрация”.

Във всеки случай бих отбелязал, че в сравнение с Централна и Източна Европа у нас се стига до много по-големи крайности в реставрацията. Основната причина за това е, че нашата антикомунистическа опозиция не е създадена като в Чехия или Полша през 50-те и 60-те години и няма легитимационните основи на съпротивляваща се срещу режима, поради което – подобно на хуните и съпроводено с по-големи крайности, търси ресурси за обосноваване на своето съществуване в миналото. Затова и в много отношения реставрацията се превръща в постоянна битка на различни интерпретации на миналото.

3. В какво се състоеше реставрацията?

3.1. Реализира се икономическа реставрация в мащаби, много по-крайни отколкото в другите бивши социалистически държави

В България единствено се започна с реституцията, и то в най-крайни версии, а не с приватизацията, т.е. реставрационният момент у нас бе най-силно изразен. Крайностите му бяха такива, че в продължение на четвърт век съществуват конфликти и проблеми в големите градове, където голяма част от публичните сгради загубиха своя статус. Тя беше така деструктивна, че и до днес не стигат детските градини в София. Там, където беше абсолютно невъзможно буквална реституция, се мина към системата на компенсаторни бонове. В крайна сметка идеята беше наследниците на някогашната буржоазия да получат максимално всичко, което някога е било национализирано, да имат по този начин и определено предимство при приватизацията след това. Тази приватизация бе реализирано последователно главно от две десни и реставрационни правителства – това на Филип Димитров и на Иван Костов, превръщайки се така в гигантски грабеж. Неолибералната версия на извършване на приватизация се оценява като бедствена за цяла Източна Европа две десетилетия по-късно в специално изследване на специалисти от университетите в Кеймбридж и Харвард.²⁴

Беше извършено „връщане на земята в реални граници”, което я надrobi на повече от 10 милиона парчета, както преди половин век, трудно обработваем със съвременна техника. Унищожени бяха огромни стада и птици в модерни птицеферми, продадени за скрап системи за напояване. Върнаха се времена, описани в знаменитата Яворова „Градушка”, когато селското стопанство става така податливо на суша и наводнения, както век назад. Производството на месо, зеленчуци, плодове в страната се срива и оцеляваме чрез внос дори на чесън от Китай. Ако някога дори и в най-тежки времена българинът е оцелявал чрез селото сега над 90 % от зеленчуците идват отвън, а болестите и сушата унищожават дори това, което е засадено. Ситуацията през последните 20 годи-

ни може да бъде описана с характеристики, типични за миналото един век назад, които откриваме в знаменитото съчинение на българския поет от началото на XX век Пейо Яворов:

„А то градушка ни удари,
а то порой ни мътен влече,
слана попари, засух беше –
в земята зърно се опече...”

Такава глупост и престъпления, с което да се върнеш назад с един век, не си е позволявала никоя страна в историята. Дори след Реставрацията във Франция през 1815 г., 26 години след Революцията, френският крал отказва на завърналите се от чужбина аристокрация, чиито земи са били национализирани и разпродадени от революционерите, да си ги реституират, за да не пострада френското земеделие. У нас това бе направено и селското стопанство се върна с един век назад, а селото се върна в кърджалийските времена преди повече от два века с вилнеещите цигански банди, убиващи останали възрастни хора за 20 лева, разграбващи реколта, птици, инвентар.

През 80-те години на XX век България е най-индустриализираната държава на Балканите и индустрията е основното перо, чрез което се създава национален доход. Четвърт век по-късно тя е най-деиндустриализираната страна на Балканите и се е върнала в миналото 70 – 80 години, но в съчетание с едно опустошено село.

Социализмът залага в своето развитие на *икономика на бъдещето*, която трасира пътя към ново информационно и постиндустриално общество. Четвърт век по-късно стратегическата ориентация е към *икономика на миналото*. Вместо на тогавашното производство на компютри ново поколение се залага на поклоннически туризъм, привличащ вярващи в чудеса хора. Вместо на вече ликвидирания и разграбен супермодерен Завод за дискови запаметяващи устройства в Стара Загора се разчита на археологически разкопки на реалности от преди две хилядолетия, с които да се прави културен туризъм. Вместо на икономиката на биотехнологиите и на ДСО „Биотехнологии” се разчита на икономика на вампирите и на мощите на Йоан Предтеча. Министри като Огнян Дойнов, Стоян Марков, Стоян Овчаров разчитат на кибернетиката, на суперкомпютрите и на новите технологии за развитие на икономиката на България, а около четвърт век след 1989 г. министър Симеон Дянков се гордее, че е „главен археолог на републиката” и усърдно дава пари за икономика на останките от далечното минало.

3.2. Реализира се легитимационно-идеологическа реставрация

Извърши се връщане към легитимацията на властта чрез механизми, прилагани до 1944 г. Предходният период бе провъзгласен за „отклонение от българската история”, за движение към „утопията”, за това че е прекъснат „естествен ход” на развитие и трябва да се върнем към него, за разлика от предишното „изкуствено” развитие и „социално инженерство”.

Още първите месеци след свалянето на Живков бе възстановено мястото на църквата като институция изразител на сакралното. Петър Младенов публично целуна ръката на патриарха.

Публичното символно пространство бе реставрирано чрез смяна на имена (особено в центъра на София) на улици и площади с имена на фигури до 1944 г. и след това. Центърът на София се „монархизира” в стил от началото на 40-те години на XX век, като централната му улица стана „Мария Луиза”, централният площад – „Княз Александър Батенберг”, а един от най-големите булеварди – „Цар Борис III”. На мястото на Толбухин се върна името Добрич, на мястото на Михайлвоград – Монтана. Получи се реабилитация на делата на убийците на децата от Ястребино чрез специален паметник на „репресираните” в центъра на София, на който бяха изписани техните имена. Тотално бе пренаписана в реставрационен дух предходната история.

Възстановен бе „Съюзът на офицерите на Негово величество”. Появиха се изведнъж хиляди монархисти, бившият цар започна да дава интервюта и да трупа символна власт като върховият период бе неговото завръщане през 2001 г. като висш представител на изпълнителната власт. А след това бе върната и неговата собственост. България се оказа единствената бивша социалистическа страна, в която бившият цар имаше толкова мощна символна легитимация, за да се върне на такава висша позиция.

3.3. Реализира се политическа реставрация

Започна се с реставрация на партии, умрели още в 1934 г. или десетилетие след това – Демократическата, Радикалдемократическата, Социалдемократическата и т.н. Върна се корумпираната система за многопартийна представителна демокрация, в която политиците се обогатяват благодарение на достъпа до властта и броят на партиите е по-голям с пъти от броя им през 1934 г., когато на българите им е дошло от гуша от желаещите да се възползват от държавата и да грабят и посрещат с облекчение Деветнадесетомайския преврат срещу тях.

Още по времето на Великото народно събрание в СДС бе дадена парола да привлича деца на бивши политически фигури и да ги включва в политическия живот като те се опитат да възродят старите политически традиции и партии.. Сред най-активните реставратори на капитализма се оказаха децата на бивши политически фигури от преди 9 септември 1944 г. – Александър Йорданов, Александър Сталийски, Петър Стоянов, Едвин Сугарев и пр. Георги Марков изрече дори фразата, че те били „израсли в дантели”, за разлика от „комунистите”. От Запад започнаха да се завръщат деца на бивши активни политици и да се включват в политическия живот – Анастасия Мозер, Алекс Алексиев и др.

През 80-те години у нас е поставена задачата за „интелектуализация на цялото общество”, защото се смята, че бъдещето е на общества, основани на информацията, знанието, интелекта. Четвърт век по-късно обществото се е върнало 120 години назад във времето след Освобождението и десетки копия на простацината, дебелацината, безпардонността, самодоволната арогантност

на Бай Ганьо, Данко Хаирсъзина и Гуньо Адвокатина шестват по екраните на нашите телевизори.

3.4. Протече своеобразно връщане на целия обществен живот към минали състояния

След 1945 г. в страната има значително количество неграмотни, но в резултат на кампанията по ограмотяване в началото на 50-те години неграмотността в българското общество изчезва. Днес отново има десетки хиляди неграмотни и техният брой ежегодно се увеличава. Страната се е върнала 65 години назад в своето минало.

В националната история ключов елемент в осъзнаването на българите като нация е борбата срещу „турско робство“ за свобода и национално освобождение. Около това е изграден пантеонът от герои, изграждащи идентичност. Сега обаче отново се появяват заглавия, език, дискурс, описващ българите като роби, подобно на техните възприятия за ситуацията преди 150 години. „Робите на Европа“ – така са характеризирани една немалка част от българите емигранти в Западна Европа в представено през август 2012 г. изследване на проф. Духомир Минев в рамките на проект на КТ „Подкрепа“, като се подчертава свръхексплоатацията и принудителния труд, който те полагат, както и нарастващото количество хора, които са жертви на трафик с цел принудителен труд. Така „робството“, от което като че ли бяхме излезли през 1879 г. отново се завръща, и то не в тогавашния политически, а в много по-тежкия икономически смисъл на думата.²⁵

В спорта на Олимпиадата през 2012 г. в Лондон в постиженията си се върнахме 60 години назад в 1952 г. На изложението „Произведено в България“ през 2011 г. българските фирми представяха набор от стоки, типични за края на XIX век – минерална вода, розово масло и пр., т.е. върнали са се 120 години назад в цели региони в България поминък се търси в селски туризъм, предлагащ традиции и кухня от преди столетия.

България се е върнала в средновековието по брой на врачки, знахари, астролози, магьосници и според изследване на агенция „Галъп“ по поръка на сп. „Жената днес“ близо половината българи смятат, че им е направена черна магия, т.е. връщането е сигурно две столетия назад. Скоростта, с която у нас днес се изграждаха религиозни храмове на различни вероизповедания, през последния четвърт век е по-голяма отколкото през всичките последни двеста години. Модерното ни здравеопазване се срива и все повече българи тичат при самозвани лечители и гадатели, както това е ставало много преди така модерната епоха. Хиляди болни и сакати българи се събират всяко лято на Кръстова гора с надеждата за чудо, което да ги излекува, връщайки се със столетия и хилядолетия назад, очаквайки чудотворно изцеление там, както са се събирали край шамани и проповедници.

Един от най-големите сблъсъци на различни групи през 2011 г. се оказва с връщащите на една джамия – Баня башъ в София, а не например сблъсък за пра-

вата на захвърлените на произвола работници в Кърджали. Възраждат се като че ли изчезнали в далечното минало религиозни напрежения и конфликти. В едно общество, в което повечето форми на светска солидарност са се разпаднали, стотици прииждащи от цялата страна мюсюлмани се събират пред съда в Пазарджик, за да изразят солидарност и подкрепят своите едновременци в съда. Самият министър-председател Бойко Борисов се оказва суеверен като средновековна бабичка и признаваше, че връща колата на Националната служба за сигурност, ако черна котка му пресече пътя. В това отношение България се е върнала наистина към средновековието.

На политическите сили им трябва да не хора, които залагат на разума си, а на вярата. Разумният човек се съмнява, той трудно може да бъде лъган, а опирайки се на вярата и опростаченият е податлив на обещания за политически чудеса. Ако е лесно да го убедиш, че проблемите му ще се решат като докосне мощите на Свети Йоан или поредната „плачеща Богородица“, политическите манипулатори успешно ще го накарат да вярва в чудото на поредния политически спасител.

Рухна модерната здравна система, изградена в епохата на социализма и реставрираният капитализъм върна България към болестите от миналото. През 2012 г. лекарите алармираха, че се увеличават болните от отдавна забавените коклюш, морбили и заушка. Случаите на туберкулоза са се увеличили почти двойно от 1987 до 2012 г. Ако през 1989 г. тя е била с честота 19 на 100 хиляди население, 23 години по-късно при капитализма „жълтата гостенка“ на Сминенски „навестява“ 33 на всеки 100 000 човека. Някъде около 1980 г. по времето на социализма коклюшът или т.нар. магарешка кашлица е била изкоренена почти 99 %, през последните години тя расте.²⁶

Никога в нейната история страната не е била унищожавана демографски за толкова кратко време с такива гигантски темпове. За 25 години България претърпя демографска катастрофа, сравнима само с катастрофата през първите десетилетия след падането под Османско робство. Сега обаче спадът в раждаемостта и застаряването са такива, че демографското положение е много по-тежко отколкото преди шест века.

4. Бърз сравнителен поглед към двата вида капитализми в България

България минава последователно от Освобождението до днес през два вида капитализъм. Първият капитализъм до 1944 г. и капитализмът след неговата реставрация от края на 80-те години на XX век досега. Те се разгръщат в различни геополитически и технологически периоди на развитие на световната капиталистическа система.

Движението по пътя на капитализма може да се извършва по различен начин и това придава и специфични характеристики на това, което се получава в резултат на него. При страните от капиталистическия център, където този про-

цес протича от XVI-XVII век, много голямо значение при първоначалното натрупване на капитала имат усилията на милионите дребни собственици, които натрупват своето богатство на основата на т. нар. протестантска етика, на своя труд. Държавата е създавала протекционистки условия за развитие на това богатство. Трудът, пестеливостта, отложеното потребление ще е основа за определена легитимност на това богатство. Нейно типично проявление е т. нар. американска мечта. При първия български капитализъм след 1879 г. имаме различна ситуация на първоначално натрупване на капитала. Това става в една изостанала страна, която иска да реализира догонваща модернизация и в нея държавата и възможностите да се докопаш до лостове на държавата играят много важна роля в натрупването на капитала. Това обаче придава ниска легитимност на държавата, негативизъм на населението към нейните институции, добре известната андрешковщина, възприемането на държавата като несправедлива.

При втория български капитализъм след 1989 г. имаме съвсем различна ситуация на първоначално натрупване на капитала.

Първо. Това става след рухването на предходната социалистическа държава и разграбването на нейното огромно материално богатство по най-различни възможни начини – поради възникналата безстопанственост и безконтролност, унищожените контролни системи, както и поради това, че се откриват възможности да получиш някакви управленски или политически позиции в един или друг период, когато се преразпределя държавното богатство.

Второ. Това става в условията на доминиращ в глобален план модел не на протестантска трудова етика на умереност и спестовност, а на глобализиран консумативен капитализъм, чиито основни ценности са парите и потреблението тук и сега.

Първият български капитализъм се появява във време, когато е започнало отслабването на Великобритания като световен хегемон и в Европа възхожда нова сила – Германия, опитваща се да изтика англичаните и от Балканите. Това е времето, през което Германия ще въвлече България в две световни войни, като в резултат от това ще се появи съветският тип социализъм у нас след 1944 г.

Първият български капитализъм се опира на идеята за държавата като фактор за развитието, особено от 30-те години на XX век насам и вижда в това ресурс за ускоряване на развитието на България.

Вторият български капитализъм разрушава с неолиберални лозунги държавата и обезсилва институциите.

Българският капитализъм до 1944 г. е патриархално-националистически. Той увеличава българското население с няколко милиона. Българският капитализъм след 1989 г. е неолиберално глобализиран. Той води страната до демографска катастрофа. Първият български капитализъм е патриотично-националистичен, вторият е компрадорски, криещ своята безродност зад клишета за евроатлантически и европейски ценности.

Политиците от времето на първия български капитализъм мислят как да съхранят и развият българското производство, ограждайки го с високи защитни мита срещу външна конкуренция. Политиците при втория български капи-

тализиъм отварят взривно страната и под лозунга за „смяна на системата” разрушават държавните институции, което води и до ликвидация на голяма част от българското производство.

Първият български капитализъм оценява ролята на труда в развитието и въвежда през 1939 година честването на официалния празник Първи май. Вторият български капитализъм формално го оставя като празник, но не се ангажира с неговото честване и не смята, че той има съществено значение. Той обслужва много по-открито капитала.

Първият български капитализъм създаде национална интелигенция. Вторият български капитализъм създаде либерална и компрадурска интелигенция, активен участник в ликвидацията на националните култура и наука.

Първият български капитализъм създаде мощна армия, стигаща до половин милион души по време на Балканската и Първата световна война, с потенциал за мобилизацията на един милион човека. Вторият български капитализъм ликвидира българската армия и днес тя е 20 пъти по-малка отколкото преди 100 години, сведена до наемнически батальони, участващи в чужди войни на новите глобални геополитически сили по света.

Първият български капитализъм постави в началото на XX век основите на мощна българска военна индустрия, която по времето на социализма е сред десетте най-големи военни индустрии в света. Вторият български капитализъм ликвидира всичко това.

Първият български капитализъм създава Трудови войски – мощен механизъм за интеграция на ромското и турското население. Вторият български капитализъм унищожи тези войски и с помощта на различни финансирани отвън либерални неправителствени организации по-скоро дезинтегрира отколкото интегрира тези общности в българското общество.

Първият български капитализъм ражда елити, които Симеон Радев ще нарече „Строителите на съвременна България”. Вторият български капитализъм ражда елити, които в масовите нагласи се възприемат като рушителите на България.

5. Основни характеристики на втория български капитализъм

В риториката на новопоявяващите се политически сили отправна точка за противопоставяне на предишната система и морално оправдание на тяхното поведение стават термините „демократ”, „демократическо”, „демократизация”. Външната обвивка на идеологемата „демократизация” е създаването на множество политически партии, заменящи предходната еднопартийна система и опитващи се да създадат западноевропейски тип политическо пространство, съответно с леви и десни, консервативни, либерални и социалистически партии. Тъй като обаче зад тази външна политико-идеологическа форма на промените стои икономическо съдържание, означено с думата приватизация или тотално преразпределение на националното богатство и създаването на частни икономически субекти, то и ключова характеристика на политическите партии става този процес на преразпределение в най-различни явни и неявни форми,

чрез официално създадени институции или неофициално създадени „приятелски кръгове”. Тъй като имаме и радикална промяна на социалната структура на обществото, партиите се превръщат по същество в ядра на големи коалиции за преразпределение на националното богатство. Всяка от тях критикува другата за корупцията в този процес, но самата тя създава аналогични официални и неофициални механизми за преразпределение за едно десетилетие на гигантски, невиджани преди това в историята материални активи.

Тази грандиозна трансформация рязко променя по същество реалната същност на всяка от политическите партии. На повърхността на публичното пространство се водят идеологически битки, демонстрират се различни политически идентичности, събират се привърженици на една или друга кауза, а зад кадър всички те се занимават с един основен проблем – преразпределянето на националното богатство в условията на нарастваща външна зависимост и създаването на една съвсем нова социална структура на обществото, в която гигантската част от българското население се оказва експроприирана от притежаваната от нея чрез държавата собственост, а едно малцинство е успяло да присвои или унищожи тази собственост. При това масата от хора, които са експроприирани, се равнява на целия български народ и е много по-голяма от тази, която е засегната от процеса на експроприация и национализация през 40-те и 50-те години на XX век.

Скритостта на този процес сега обаче и сравнително по-голямата леснота, с която протече той през 90-те години и началото на XXI век, бяха в резултат на това, че милионите не усетиха непосредствено отнемането на собствеността, тъй като формално нейният субект на собственост бе държавата, а и от ляво и от дясно заявяваха, че това преразпределение е в интерес на всички, т.е. предложиха една идеология на печелившото малцинство, организирано около партиите и представящо своите частни интереси като интереси на всички, независимо дали това става с дясна или лява риторика. Но тъй като сама по себе си тя не работи, то през целия период на 90-те години се стимулира изкуствено конфликт между различни политически идентичности – „сини” и „червени”, „бивши” и „настоящи”, „опетнени” и „неопетнени”. Тези конфликти са по същество обаче отвличащи маневри, отдушници, зад които се скриват един или друг реален конфликт, свързан с отнемането в полза на едно малцинство на принадлежащата на всички предходна социалистическа собственост.

Никога в историята това не е ставало в такива гигантски мащаби и толкова сравнително лесно. Както например при първоначалното развитие на капитализма в Англия, когато собствеността на голяма маса от хора е експроприирана и концентрирана в ръцете на малко количество собственици и „овцете изяждат хората”, така и при първоначалното развитие на държавния социализъм, когато отнемането на частната собственост води до „изостряне на класовата борба”, това е бил по-продължителен и много по-тежък, изпълнен с много по-явно насилие процес. Сега той се реализира неизмеримо по-бързо и с много по-малки външни белези на явно насилие, поради особения характер на държавната собственост, с която отделните индивиди не усещат непосредствена връзка и бла-

годарение на разгарянето на идеологически и политически конфликти, които да скрият реалната същност и реалното поведение на политическите партии.

За да си обясним особеностите на днешния български капитализъм следва да имаме предвид ключовите особености на капиталистическото натрупване, водещо до съответно преразпределение на собствеността между различни социални групи и региони. Най-добре можем да си отговорим на този въпрос като направим две сравнения, съответно с начина на капиталистическо натрупване в такава класическа капиталистическа страна като Англия и начина на капиталистическо натрупване при първия български капитализъм.

Кои са основните източници на натрупване в Англия между XVI и XVIII век? На първо място, това са определени **външни източници** на натрупване на капитал от капиталистите: (1) пиратство – пиратите получават дори звания от английската кралица; (2) робство в продължение на няколко века в колониите; (3) колониално разграбване на ресурси от целия свят в продължение на няколко века.

Вътрешните източници на капиталистическо натрупване идват от: (1) заграбване и разпродажба на църковни имоти от Хенрих VIII в началото на XVI век, с отказ от католицизма; (2) заграбване на общински земи за пасища, при което „овцете изяждат хората” (Томас Мор); (3) неограничена капиталистическа експлоатация на наемни работници; (4) самоограничения и протестантска етика на дребните собственици – капиталисти.

Кои са основните източници на капиталистическо натрупване при първия български капитализъм между 1879 и 1944 г.? Външни източници на капиталистическо натрупване няма и това е съществена характеристика в сравнение с държавите от капиталистическия център. Нещо повече, в резултат на наложени репарации и контрибуции, поради загуби във войните, имаме изтичане навън на национално богатство. Следва да се отбележи обаче, че политиката на различните български правителства е насочена към протекционизъм, високи защитни мита, за да могат да създадат условия за развитие на българските капиталисти и намалят възможностите за изтичане на ресурси навън.

Вътрешните източници на капиталистическо натрупване са: (1) заграбени селскостопански земи на изселено турско население в края на Освободителната война; (2) самоограничения на дребните собственици, за да могат да оцелеят на пазара; (3) висока норма на експлоатация на работниците, която е средно по-висока по това време от развитите западни страни; (4) изземване чрез данъчната система на ресурси от населението, концентриране и преразпределението им чрез държавата, за да може да се развива капитализмът. Очевидни са много по-големите ограничения и липса на възможности в сравнение с класическа страна от капиталистическия център като Англия, което обяснява и неуспехите, недоволството и в крайна сметка отхвърлянето на този капитализъм.

Коренно различна е ситуацията на капиталистическо натрупване у нас след 1989 г., което предопределя и един много по-различен капитализъм, който можем да дефинираме с три основни черти – компрадорски, клептократски и периферен.

5.1. Компрадорски капитализъм

Кои са основните източници на капиталистическо натрупване при втория български капитализъм след 1989 г. Следва да се отбележи, че той се създава при условия на натрупване на огромна индустриална база в ръцете на държавата и значителни лични спестявания и лична собственост на населението, придобити при социализма преди.

Външни източници на капиталистическо натрупване по същество липсват, но за сметка на това се активизират източници на разграбване на собственост, т.е. за ускорено изтичане на национално богатство по посока на транснационалния капитал, голяма част идваща от страните от капиталистическия център или от офшорки. Това е радикално различие в сравнение с първия български капитализъм и с британския капитализъм, а след това – и на други страни от капиталистическия център, които извличат от останалия свят ресурси. Една голяма част от националното богатство се приватизира от външни фирми, главно чрез офшорки на цени много по-ниски от себестойността от чужди компании. Част от него се купува от конкурентни фирми, машините се разпродават и производството се премества другаде. Дошлите отвън фирми, които например наемат шивачки за производство на ишлема, осъществяват експлоатация в мащаби от времето на ранния капитализъм и изнасят принадлежна стойност от страната. Основни инфраструктурни обекти и природни ресурси са дадени на експлоатация на транснационални компании, изнасящи ресурси навън. В това отношение изтичането на капитали е улеснено от компрадорския характер на създадената политическа класа. В този смисъл ключова негова характеристика е, че това е **компрадорски капитализъм**.

В резултат на неолибералната глобализация и на влизането в ЕС България е по-зависима днес от външни фактори от когато и да било в историята. Зависима е максимално идеологически чрез безконтролния внос на американизирана културна продукция и чрез идеологическите апарати във формата на НПО, платени със стотици милиони долари отвън и играещи ролята на пропагандно-идеологически слугинаж на външните сили, от които получават заплатите си. Зависима е политически и за всеки опит за самостоятелно действие получава заплашително размахване на пръст откъм Брюксел. А партия и политик, които искат да успеят на всяка цена би следвало да имат подкрепата на някоя от големите западни сили и на първо място САЩ. Иначе няма да се добере до властта или ще бъде лесно маргинализирана.

Външната зависимост прави невъзможно стратегическо мислене и реализацията на стратегии, изискващи определена автономия. Те водят до „лилипутизация“ на политиките, поради това че трябва да се съобразяват с твърде много външни интереси. Предизвикват „чалгизация“ на политиката, защото основният инструмент да се добереш до властта става пиарът, продаващ политиката чрез шоу ефекти. Там, където имаш зависими отвън политици, те създават политически партии като своеобразни политически клики, чиято основна характеристика е клиентелизмът, а не каузите и програмите.

В резултат на нарастващата външна зависимост върх взе компрадорска политическа върхушка, която служи не на българския народ, а на чужди интереси, продавайки с корупционни схеми ключови сфери на обществото или просто унищожавайки ги под чужда диктовка или слабоумие. Така бяха *ликвидирани съзнателно от определени политици, без да им се търси каквато и да е отговорност*, селското стопанство, гигантски напоителни системи, престъпно бяха закрити I, II, III, IV блок на АЕЦ „Козлодуй“, научно-техническото разузнаване. Транснационалният капитал получи за жълти стотинки инфраструктурата на страната, цялостната енергийна структура, Авиокомпания „Балкан“, БТК, златотобива на страната.

При това, за разлика от първия български капитализъм, сега имаме много мощни апарати за налагане на неолиберална идеологическа хегемония, създаваща съответната идеологическа мъгла, с която да се скрие онова, което се прави. Сред тези идеологически апарати за първи път са финансираните отвън граждански организации, създаващи пропагандно-идеологическа среда и псевдогражданско общество, базиращо се на публична сфера, в която доминира неолибералното прокапиталистическо и антикомунистическо съзнание. Неоколониални идеологически апарати за „мека сила“ (евфемизъм за добре известното „пропагандно оръжие“ и „агент на влияние“) предходните колониални армии. „Тинк-танковете“ вършат много по-успешно работата на танковете и на армиите. Там, където „тинк-танковете“ не са допускани, могат да дойдат, разбира се, и танковете в буквалния смисъл на думата, както стана в Близкия изток. При това колкото повече се влошават нещата, толкова по-кресливо чуждите „мозъчни тръстове“ се стремят да продължат да налагат своите идеологеми, съдържащи се в две фрази – „реформиране на институциите“, т.е. допълнителното им разбиване на практика и „виновни са комунистите и ченгетата“, т.е. създавайки изкупителна жертва, която да скрие факта на провала на прокапиталистическия проект.

Липсата на достатъчно вътрешна автономия за реализацията на политически програми и високата външна зависимост рязко ограничават възможностите за реализация на алтернативни, съответно леви и десни политики. Всички те трябва да са в руслото на неолибералните външни зависимости и това непрекъснато ражда критици към левите партии, че, идвайки на власт, се държат като десни.

5.2. Клетократски капитализъм

За да разберем тази характеристика на българския капитализъм, би следвало да имаме предвид двата основни вътрешните източници на капиталистическо натрупване – държавната и личната собственост на населението.

Първо. *Това е разграбването на държавната собственост чрез разрушаване на контролните системи и корупционни сделки.*

Разбиването на контролните институции създаде възможност за прехвърляне на гигантско количество обществено богатство в частни ръце с посредничеството на политиката и политиците, т.е. мащабите на прехвърляното богат-

ство са такива, че при сринати основни системи на държавата и претъпкани структури с чужда агентура или хора, които лесно могат да бъдат купени от новопоявил се капиталист, по същество имаме ситуация на използване на държавата и нейните институции като инструмент за гигантски безсистемен грабеж – невидан в историята.

Особена роля играе директният грабеж с помощта на силови групировки, чрез различни престъпни дейности – контрабанда, наркотици, проституция и пр. В него особено важна роля играят силови групировки на бивши работници в МВР и спортисти, аналози на пиратите в периода на първоначалното натрупване на капитализма – поради срутването на държавата и нейните контролни системи в началото на 90-те години те поемат определени функции по сигурността на гражданите чрез съответни частни институции и допълнително разграбват държавата. Те успяват да ограбят, натрупат и легализират богатството си, а някои дори да се включат в управлението, особено чрез правителството на ГЕРБ.

Вторият източник на вътрешно капиталистическо натрупване след 1989 г. е грабежът на лична собственост от населението.

Най-напред той се постара да изझे натрупаните лични спестявания от времето на социализма у българското население. Това стана чрез спекулация при ценовите шокове през 90-те години, както и чрез т. нар. кредитни милионери при голямото банково източване в 1996–1997 г. Общото между всички тези форми на първоначално натрупване на капитали е, че става не чрез производствена дейност, а чрез разграбване и преразпределение на вече натрупано богатство на държавата или на голямата маса от хората във формата на спестявания, направени още при социализма.

Грабежът от натрупаното от обикновения българин при капитализма се ускори със световната криза, когато немалко хора бяха принудени да залагат строените при социализма собствени жилища, за да оцелеят или да получат кредит, за да развият бизнес, който се проваля. Това породило нарастваща вълна от бездомни и клошари.

Грабежът от обикновения българин дойде и чрез особеностите на данъчната система – огромната част от данъците са косвени и България се оказва страната с най-голям относителен дял на косвени данъци, които се вземат от цялото население, от обикновения българин и от тях капиталистите са много по-малко засегнати.

В този смисъл и трите основни форми на първоначално натрупване на капитала, характеризиращи българския преход, ни насочват към един **мародерски и клептократски капитализъм**, израсъл върху грабежа на натрупаното от някой друг, след като политическите структури, на които се е градила контролната система върху собствеността, са унищожени и се е получило „разграждане на системата”, както се говори в началото на 90-те години на XX век.

Зад метафората за „разграждане на системата” се крие реално разграбването на собствеността от тези, които са били по-бързи, по-безскрупулни, създали са алтернативни силови структури. Няма период в българската история, в която такова гигантско обществено богатство да било преразпределено и присвоено

за съвсем кратък период. Основната част от частното богатство е натрупана чрез разграбването на гигантската собственост на построеното преди това от социализма и е било възприемано като общонародно богатство. Първоначалното натрупване на капитал, което би трябвало да характеризира т. нар. преход по същество е гигантско разграбване на капитала. Така първоначалното натрупване на капитала при прехода към втория български капитализъм ражда този специфичен „мародерски капитализъм”, опиращ се на слабите или корумпирани държавни институции и грабежа на изоставеното богатство. Затова и този капитализъм трудно може да получи легитимност в очите на милионите хора. Няма как той да създаде в техните представи идеята за „американската мечта”. Той ще си остане и ще бъде възприеман като бандитски капитализъм, мутренски капитализъм, спекулативен капитализъм, мародерски капитализъм.

Създава се невиджана концентрация на богатство у малка група от хора, която по същество корумпира цялото общество и политика. Става дума за вид буржоазна демокрация, при която водещата роля е не на буржоазията като цяло, а на най-богатите българи и икономически групировки. Собствеността на държавата, принадлежала на всички, е присвоена от една върхушка и се е превърнала в частно притежание на нищожно малцинство. От едно силно егалитарно общество се отива към система на мащабно концентриране на богатство и на неравенство каквото вероятно българската история не познава. Изследване на социалната стратификация през 2000 г. – десетина години след промените в България показва, че при самооценката на населението общо около 74 % от българите оценяват себе си като бедни, като при 54 % това е дълбока бедност в остри, крайни и критични форми. В зоната на благоденствие се оказва елит от около 3 %, като от него около 2.2 % могат да бъдат разглеждани като средна класа, а като богата олигархия, която се самооценява най-високо по десетостепенна скала „беден-богат”, са само 0.9 % от българите.²⁷

5.3. Периферен капитализъм

До 1989 г. българската икономика в основни линии е затворена за страните от капиталистическия център. По-малко от 10 % от вноса и износа е с такива страни. Световната социалистическа система е обособена от държавите от капиталистическия център и това ѝ дава възможност да се развива без опасност за асиметрични отношения, чрез които от нея да се изсмукват ресурси.

Преходът към капитализъм води до една противоположна ситуация на максимална откритост на страната. При последната международна класация на глобализацията за 2012 г. България се оказва най-глобализираната страна на Балканите и между страните в света с много висока глобализация, т.е. с максимална отвореност за глобалния капитал. При това следва да се има предвид, че основната част от този капитал разграбва страната чрез офшорни фирми, които не дават възможност той да бъде идентифициран, нито грабежът проследен.

По своята отвореност към глобалния капиталистически пазар страната ни заема 22-ро място в класацията за равнище на глобализация на Ernst & Young, като на първо място е Хонконг, а забележете – САЩ е зад нея на 25-о място. България е по-отворена за външния свят от САЩ и върху нея глобализационните потоци може да действат много по-силно. От балканските страни след нея е Румъния е на 31-во, а Гърция на 35-о място, Турция – на 46-о място. Индикаторите за измерване на глобализация включват: откритост за търговия; движение на капитали; размяната на технологии и идеи; движение на работна ръка; културна интеграция.²⁸ Забележете, България, чиято икономика претърпя катастрофални разрушителни последици през последните 25 години, е по-глобализирана от САЩ, докато Турция е най-малко глобализираната страна на Балканите, но в същото време с най-успешно развиваща се икономика и с най-силни институции. Това ни дава в много отношения обяснение на това, което се е случило в повечето балкански държави с началото на глобализацията. Степента на глобализираност може да бъде със знак плюс и минус, може да е предпоставка за по-лесно привличане на ресурси на съответната територия и ускоряване на развитието ѝ, но и за по-лесно извличане на ресурси и периферизацията ѝ.

На Балканите като цяло, като се изключи Турция, действа по-скоро процес на извличане на ресурси и степента на глобализация увеличава тези предпоставки. Неолибералната глобализация по същество се оказва полезна главно за държавите от капиталистическия център (в Европа главно за Германия), които успяват да печелят от нея, докато при голяма част от останалите балкански държави имаме катастрофални следствия. Като цяло Европа, въпреки призивите и опитите за солидарност, ускорено се раздели на център и периферия, а предходните разделения в това отношение нарастват.

Подобни процеси протичат и в статута на страната вътре в ЕС като цяло. За разлика от предишното ѝ положение спрямо СССР, който доминира политически, но от гледна точка на структурата на икономическите отношения и равнището на живот имаме една висока степен на равнопоставеност, сега страната е превърната в периферия на Общността. Тя влиза в ЕС в момент, когато се засилват тенденциите на неолиберална интеграция, опираща се все по-силно на пазара и пазарната конкуренция, но пренебрегваща различията в производствените и експортните възможности на държавите, мащаба и пазарния дял на фирмите им, производителността, заплатите. Чрез шест основни механизма става по същество източването на страната от всякакви възможни средства от страна на по-силни държави от капиталистическия център.

Първият от тези механизми на превръщането на България в бедна периферия е пристигането в страната на чужди компании, които получават концесии или купуват наши предприятия и като монополисти извличат големи печалби, които отиват навън към по-богати държави, а тук остават обезкостените или все повече амортизирани основни фондове. Типичен пример в това отношение са монополистите в енергетиката и водната мрежа, които печелят тук и изнасят другаде печалбата си. Подобна е ситуацията с банковата система – кредитът у нас е почти изцяло под контрола на чужди банки. При това почти няма сделка

с чуждестранна фирма, която да не е била в ущърб на националните интереси и да не са продадени под цената – като се почне от „Нефтохим”, мине се през БТК и авиокомпания „Балкан”, и стигне до сделките с ТЕЦ-1 и ТЕЦ-3 от „Марица-Изток”, които след това са характеризирани като „национално предателство”.²⁹ Така е с голяма част от инфраструктурата, особено с енергийната инфраструктура. Електропроизводството в „Марица-Изток” се дава на американска компания, като със сключения договор тя продава на българската държава електроенергия на цени, които са три пъти по-високи отколкото произвеждат държавните ТЕЦ със същите лигнитни въглища. При това отказът от строеж на АЕЦ „Белене” от правителството на Бойко Борисов става под американски натиск и се предполага, че с края на българската атомна енергетика това допълнително ще облагодетелства тези американски компании в износа им на огромно количество национален капитал при производството на електричество със собствени наши средства.

Водноразпределителната мрежа в София и в голяма част от страната бе продадена на чужди компании, които вдигат цените многократно, печалбите, които извличат, им дават възможност за гигантски заплати на мениджърския персонал, а в същото време липсват достатъчно средства за ремонт на амортизираната част от тази система. Особено скандални са сделките с електроразпределителните мрежи, които купени от чужда компания, водят до многократно увеличаване на потребителските цени за тока и съответните средства също не остават в страната, а изтичат навън.

Типичен пример за грабеж на природни ресурси от бедната по начало на суровини и енергия България е австралийската компания „Дънди” – „Болкан Минерал енд Майнинг”, на която е дадена концесия за извличане на злато от страната, за която плаща само 22,7 млн. долара за 9 години, а изнася 20 тона злато, което по цени от началото на 2012 г. е 1,2 млрд. долара. Подобна е ситуацията с британската компания „Мелроуз”, която получава концесия за извличане на природен газ от находище „Каварна” на ниска цена, като се имат предвид прогнозите за количеството от залежи на газ, а в същото време в концесионния договор няма никаква клауза за санкция, ако тя не изпълнява условията му.

*„Ниските доходи в голяма степен са резултат от развитието на икономика на ниската добавена стойност. Опериращи у нас големи компании, в т.ч. с чуждестранно участие, провеждат корпоративен колониализъм, закриват „меките” дейности и изнасят добавена стойност. Експлоатират интелекта и труда на българските граждани и, преди всичко – ресурсите на страната. Държавата не прави нищо, за да ограничи масирания износ на добавена стойност. Подобен пример на неадекватна, недалновидна и хаотична политика е този в зърнопроизводството. Там без намесата на държавата (слава Богу!) се извърши тиха революция. Отрасълът, обаче, не се развива дълбочинно. България е втори в света износител на слънчогледово семе, но внася олио. Произвеждаме висококачествено зърно, а не развиваме животновъдство и преработваща индустрия. Учили сме Европа как да произвежда зеленчуци, а днес ги внасяме отвън.”*³⁰

Вторият механизъм на периферизацията на страната и на връщането ѝ назад е свързан с дерегулацията и отварянето ѝ без ограничения към ЕС. Либерализацията на пазарите разрушава малките производители в страните от периферията на Европа и така в България допълнително се вкарват фактори, разрушаващи предходната промишлена система и превръщането на страната в изостанала периферия. Веднага след промяната са ликвидирани по същество всички високотехнологични предприятия, включително и такива, които са уникални, водещи в световен план, като например Завода за дискови запаметяващи устройства в Стара Загора.

Още в началото на 90-те години се унищожават ведомствени институти, развойни звена, инженерингови организация, институти към големи стопански обединения, при което прекъсва възможността за обновяване на продукцията. Престъпно под натиска на държавите от капиталистическия център е унищожено научно-техническото разузнаване, което както във всички страни с догонваща модернизация играе важна роля в индустриализацията на страната. Ликвидирани са хиляди индустриални предприятия, а целият инженерен и технически състав – стотици хиляди квалифицирани кадри, са декласирани, изхвърлени на улицата, със сринали се доходи или принудени да емигрират.

Българската икономика е деиндустриализирана. Рязко бе намален делът за поддръжка на наука, изследователска дейност, внедряване, патенти, изобретения, рационализации. Ведомствените научни институти, инженеринговите звена, развойните звена, лабораториите, захранващи преди това икономиката с нови продукти, бяха унищожени или изнесени в Западна Европа в централите майки на транснационалните компании, купили съответните предприятия.

Типичен пример е фармацевтичната промишленост. Тя бе осигурена с мощни научни и развойни звена. Те бяха изнесени на Запад, а у нас се извършва само дейността, изискваща доминиращо неквалифициран труд по правенето на хапчетата. Реставрацията на капитализма уби високотехнологичните производства и вкара страната в международно разделение на труда, при което на първо място се разчита на ниската цена на работната сила и ниските данъци, тя се превърна в рай за трудоемки, енергоемки и материалоемки производства. В крайна сметка реставрацията на капитализма доведе до ситуация, при която производителността на труда днес в България е по-ниска отколкото по времето на социализма.

Към това обаче следва да се добави още нещо – по-високата производителност на труда и по-високата степен на субсидираност на селското стопанство в Западна Европа води до евтин внос, който допълнително разрушава и селското стопанство. Резултатите от това са плачевни, връщащи България в много отношения в края на XIX век. Показателно за това е проведеното през 2012 г. поредно изложение „Произведено в България”, на което българските производители се представят със стоки, с които са се представяли на Всемирното изложение в Париж през 1900 г. – розово масло, мед, ракия и дори продукцията на леката промишленост като обувки, кожи, текстил, бижутерия, които се запазват за по-дълго, след 1989 г. вече липсват.

Третият механизъм на извличането на ресурси и тоталното сриване на страната е грабежът на човешки капитал. Докато в центъра на капиталистическата система в Западна Европа и САЩ протича процес на създаване на икономики на знанието, у нас се реализира противоположната тенденция на унищожаване на институции и структури на знанието, на отмякването под лозунгите за „свобода на движение“ на човешкия капитал. Лекарите, финансистите и програмистите са основната част от младите хора, които напускат България, и в резултат здравната система у нас се срива, а по иновации сме на последно място в ЕС.

Според анализ на Съвета на ректорите, между 7 и 10 % от младежите заминават, веднага след като си вземат дипломата. Хиляди други заминават още след като отличници са завършили средно образование или след висшето са поработили у нас. Докато в България селското стопанство е ликвидирано, във Великобритания търсят наши агрономи. Деинтелектуализацията на труда и производството намали относителния дял на добавената стойност в произвежданите продукти, доведе до ситуация, при която производителността на труда след 1989 г. падна съществено след унищожаването на уедреното селско стопанство и на индустриалната основа на страната. Това, от своя страна, допълнително срути заплащането и доходите на българина, отдалечи го от развитите западни страни. Така страната по същество насилствено бе превърната в евтина периферия, чиято конкурентност е единствено ниската цена на труда, и в евтина туристическа дестинация за алкохолен и сексуален туризъм.

В същото време богатите страни от капиталистическия център изсмукаха и изсмукуват най-ценния капитал – висококвалифицираните работници, т.е. рязко намалява относителният дял на хората, които могат да извършват дейности с висока добавена стойност. Кадрите се отглеждат и подготвят в страната, за което тя е вложила много милиарди, но се получават наготово от развитите капиталистически държави. Дори бившият президент Желев признава следното: *„В САЩ са изчислили, че издръжката на един американец от раждането му до завършването на висше образование е 250 хиляди долара. Ако България са напуснали 300 000 висшисти, значи сме загубили 75 милиарда долара.“*³¹

Такъв мащабен грабеж на национално богатство под маската на неолибералния лозунг за свобода на движение на хора нямаме дори при колониалното владение на Африка, Азия и Латинска Америка през XIX век от страна на западните колониални държави. Всъщност това е формата на неоколониална експлоатация на държавите в епохата на т. нар. информационен или когнитивен капитализъм. Това означава, че, само този момент да вземем, преходът е бил гигантски грабеж на натрупано национално богатство от развитите западни държави. Това е гигантски грабеж под лозунга за свобода на движение на хора, който е предпоставка за асиметрични отношения между центъра и периферията на световната капиталистическа система.

Четвъртият механизъм е зверската експлоатация на човешки труд. Либерализираните трудови пазари като цяло водят до намаляване на заплащането, като в същото време отслабва контролиращата роля на профсъюзите. В страната остават нискодоходни места, главно в услугите или в трудоемки производ-

ства. От чужбина идват тук инвеститори, например в шивашката индустрия, където срещу нищожно заплащане работят при полуробски условия десетки хиляди жени, заплатени толкова, че едва да оцеляват. Според данни на Евростат от 2012 г., 27 % от наетите в България, или близо 600 000 човека, са нископлатени работници с доход под прага на бедността. Такива са на първо място работещите в шивашката, текстилната, обувната и кожарската промишленост, търговията на дребно, хотелиерството и ресторантьорството, социалните дейности, обслужването на сгради и озеленяването, селското и горското стопанство.

Типичен пример на такава експлоатация е случаят например с изработваните от шивачки в Източна Европа луксозни дрехи за известната марка „Хуго Бос“, за което те получават мизерни заплати, от които не може да се живее. В същото време ушитите от тях дрехи в единични бройки се продават на астрономически цени. В постсоциалистическите страни на Източна Европа има около 700 000 официално регистрирани текстилни работници на „Хуго Бос“, а нерегистрираните – онези, които работят без всякаква социална осигуровка, възлизат вероятно на около 350 000 души. Мизерното заплащане, съотнесено с екзистенц минимума, е по-ниско дори от това в бедните азиатски държави.³²

Същата такава зверска експлоатация обаче откриваме и при голямата част от търсещите препитание стотици хиляди мигранти в Западна Европа. При изследване на трудовата миграция от колектив начело с Духомир Минев, подготвено за КТ „Подкрепа“, се констатира, че българите, които работят в чужбина, нерядко се оказват в положението на робите на Европа. На редица места в страните приемници се раждат огнища на свърхексплоатация и принудителен труд на нашенците. Стотици българи са жертви на нелегален трафик, свързан със сексуална и трудова експлоатация. Като цяло тенденцията е трудовата миграция да се превръща в експлоатация и трафик на хора.³³

Индустриалният социализъм е ликвидиран и е създадена силно зависима периферия на европейския капитализъм с потоистискваща експлоатация и практики от ранните етапи на развитието на капитализма отпреди няколко века в страните от капиталистическия център. Единният пазар и единната валута водят до това, че силните икономики стават по силни и се отдалечават от другите, независимо от кохезионните и структурните фондове на ЕС, насочени към премахване на дистанцията между развити и неразвити региони. Независимо от това, че в продължение на години се инвестираха средства от тези фондове в периферни страни като Ирландия, Португалия, Испания и Гърция, се оказва, че пред 2011 г. именно те се нуждаят от спасяване, за да не фалират, и от още пари. Неслучайно непрекъснато се поставя въпросът за „Европа на две скорости“, различни за Германия и Северна Европа, от една страна, друга – за Южна Европа, и дори трета – за Източна Европа.

Петият механизъм е свързан с факта, че страната е принудена да отделя от нищожните си средства да плаща на български наемници за изпълнението на военни операции в различни точки на света, в които са ангажирани държавите от центъра на световната система. Следва да се отбележи, че това става за първи път в историята на страната. През 2010–2011 г. България е пращала свои на-

емни професионални войски, за да водят чужди войни и да решават създадени от други проблеми в Афганистан, Ирак, Косово, Сомалия, Либия, Босна и Херцеговина, Грузия, Либерия. Това ѝ е струвало през 2010 г. 63.6 млн. лева, което не са никак малко пари, като се вземе предвид острият недостиг на средства за всички сфери на българското общество.³⁴

Шестият механизъм са условията, при които се преразпределят средствата в ЕС. От влизането си в Европейския съюз през 2007 г. до 30 ноември 2012 г. България е „усвоила” 2 108 милиона евро от оперативните програми, по които се одобряват проекти за европейското финансиране (без предприсъединителните фондове и земеделските субсидии), а е внесла в бюджета на ЕС 2 162 млн. евро. Тези пари са от нашия бюджет, т.е. от българските данъкоплатци.

И какво се оказва? Парите изтичат от бюджета на страната, за да обслужва тя задълженията си към бюджета на ЕС, и се връщат обратно, но вече като еврофинансиране по оперативните програми. Ако не членувахме в ЕС, държавата щеше да разполага със същите средства, но с една важна разлика – тези 2 милиарда евро щяха да бъдат разпределяни през Закона за държавни бюджет, гласувани в парламента и обнародвани в „Държавен вестник”.³⁵ Това стана всъщност основание за появата на първата антиевропейска политическа сила в България – коалицията „Не на Европейския съюз”.

Седмият механизъм е обвързването на българския лев с еврото и по същество така присъствието на България в еврозоната, което прави невъзможна монетарна политика. Пълното отваряне към на пазарите ни към ЕС, заедно с наличието на валутен борд след 1997 г., прави невъзможно страната да води самостоятелна монетарна политика, с която да стимулира запазването на българското производство и неговия экспорт. Добре е известно, че държавите в Югоизточна Азия, реализиращи догонваща експортноориентирана модернизация, запазват силни лостове на защита на своята валута и провеждане на монетарна политика, стимулираща износа. Китай е типичен пример за това. У нас става точно обратното – монетарната политика е предпоставка за окончателно съсипване на почти всяко местно производство.

Опитите на България да възстанови конкурентоспособността си и да улесни прехода към **икономически модел, насочен по-силно към износа, са силно затруднени, поради обвързаността на лева с еврото и невъзможността страната да засили конкурентоспособността си чрез девалвация на лева. В тази ситуация политиките се ориентират към търсене на конкурентоспособност на глобализирания капиталистически пазар чрез политика на ограничения на бюджета и поддържане на ниски заплати. Това превръща България в страната с най-бедното население в ЕС. Паралелно с това нараства вътрешният дълг и общият дълг на страната днес е многократно по-голям отколкото през 1989 г. За това значение имат дългосрочно натрупваните дисбаланси преди финансовата криза от 2008 г. „Тогава България отчиташе силен приток на капитали, най-вече към сектора на недвижимите имоти. Това доведе до голямо натрупване на кредити от частния сектор, бум на вътрешното търсене и съответното увеличаване на дефицита по текущата сметка. В същото време високата инфлация**

и бързият растеж на заплатите доведоха до силно намаляване на конкурентоспособността.”³⁶

Осмият механизъм е откритостта на българската финансова система за свободно движение на капитали. Доминирането на чуждите банки и активното участие на офшорни фирми в нашата икономика рязко улеснява износа на финансов капитал от страната. Според изследване на базираната във Вашингтон компания „Глобъл файненшъл интегрити” в периода 2002–2011 г. от страната ни са изтекли нелегално 25.585 млрд. долара, което прави средно 2.559 млрд. долара годишно – една гигантска сума, която би била достатъчна за решаване на основните проблеми на българското общество. Тя обаче е извлечена от страни като нашата и отива да подхранва чужди икономики.³⁷

Деветият механизъм е търговският дефицит със Западна Европа, особено с Германия, чрез което България е нетен износител на национален доход към развитите европейски държави. При това става дума за засилваща се тенденция. Според последните данни на НСИ за търговията ни с ЕС, за 2012 г. външотърговското салдо на България с ЕС за за периода януари – септември 2012 г. е отрицателно и е на стойност 3 882.0 млн. лева. По цени FOB/FOB (след елиминирание на разходите за транспорт и застраховки при внос на стоки) салдото също е отрицателно и е в размер на 3 031.0 млн. лева. При това тенденцията е вносет да нараства, а износет да намалява.

Вносът на България от ЕС за периода януари - септември 2012 г. се увеличава с 10.4 %, а износет намалява. Единственото спасение на България при тази ситуация се оказва преориентирането на част от износа към страни извън ЕС, където имаме позитивен търговски баланс, както е например с Турция, и така да смекчим малко загубите по посока на ЕС. По същество Турция спасява България от иначе голяма търговска асиметрия, независимо че това може да вкара България в капана на една – към момента поне, неосъзнавана неоосманистка зависимост.

Същностна характеристика на този капитализъм е, че той се създава в една страна, която се включва отново без каквито и да е сериозни защитни механизми в световната система на капитализма, но играейки ролята на периферия на европейския капитализъм. А отношението между център и периферия на капитализма винаги е било свързано с движението на богатство от периферията към центъра. Една голяма част от националното богатство в условията на прехода бе просто унищожено, защото не съответстваше на новата ѝ периферна позиция в търговските взаимоотношения. Става дума за ликвидацията на почти всички високотехнологични производства и изтичането на висококвалифицирания човешки потенциал към развитите държави. Така страната се превръща в евтина дестинация на алкохолен и сексуален туризъм, място за евтин и неквалифициран труд, демонстрирайки типичните характеристики на един **периферен капитализъм**. Тя получава статуса на бедна периферия на богатия западноевропейски капитализъм, който изсмуква от нея всичко, което може да му бъде полезно и играе ролята на постмодерна колониална метрополия, изземвайки най-важното ѝ богатство – човешкия и интелектуален капитал.

При това този капитализъм е много по-бандитски от класическия по време на първоначалното натрупване на капитала в Англия през XVI век, защото, от една страна, мащабите на грабежа са неимоверно по-големи, като се има предвид натрупаното богатство в една индустриализирана съвременна държава, а от друга страна, мащабите на разрушение, на унищожаване на материални ценности са несравними. Така например, както по времето на Хенри VIII в Англия се появяват десетки хиляди скитници, останали бездомни, защото „овците изядат хората”, така днес се появяват стотици хиляди клошари, просяци и живеещи в гета хора, които по същество също са бездомници.

6. Българският преход от „края на историята” до „капитализма на катастрофите”

Известно е, че една от задачите, които са си поставяли винаги и поставят философите, е била дефиниране на най-общите характеристики на епохата, в която живеят, схващането на духа на времето, за да може на тази основа да може да се дефинира накъде върви човечеството и какво трябва да правят държавите и народите. Това е фундаментален проблем на философията на историята и политическата философия. За това ще отримем и най-различни характеристики, с които е била дефинирана и се дефинира сегашната епоха: „империализъм като най-висш стадий на капитализма” (Ленин), „постиндустриално общество” (Д. Бел), „общество на риска” (У. Бек), „постмодерност” (Льотар), „рефлексивна модерност” и „късна модерност” (Гидънс), „трета вълна” (Фукуяма), „текуща модерност” (Бауман), „сблъсък на цивилизациите” (Хънтингтън). Ще срещнем още „общество на знанието”, „хиперкапитализъм”, „зомби капитализъм”, „глобален капитализъм”, „дигитален капитализъм”, „климатичен капитализъм”, „когнитивен капитализъм” и пр. В това изложение аз ще се опра на две дефиниции за съвременната ситуация – „краят на историята” като една от идеологемите за дефинирането ѝ и „капитализъм на катастрофите” – логиката на функционирането на социума в „края на историята”. „Краят на историята” и „капитализъм на катастрофите” са две най-общи философско-исторически характеристики, дадени съответно от Франсис Фукуяма и Наоми Клайн, чрез които по коренно различен начин е описан съвременният свят и в контекста, на които бих искал да интерпретирам българския преход.

През лятото на 1989 г., когато Горбачов издигаше лозунга за „повече социализъм, повече демокрация”, в американското неоконсервативно списание „Нешънъл интерес” се появи статията на Франсис Фукуяма „Краят на историята”, представляваща нова версия на Хегеловата идея за такъв край, но сега не под формата на пруска монархия, а на либерална демокрация. Тя беше израз на идеологическите парадигми на развитие, главно в САЩ като глобален хегемон и това в много отношения предопредели и това, което стана в Източна Европа. Тази статия, прераснала през 1992 г. в книга „Краят на историята и последният човек” беше съчетание на политическа философия и философия на историята, от която следваше, че за разлика от всичко, което смятат предходните мислите-

ли, гледайки към бъдещето, за най-доброто възможно политическо устройство, то това устройство вече се е реализирало и ние живеем в най-добрия от всички възможни светове.³⁸

Светът така идеологически бе вкаран в матрицата на известният герой на Волтер д-р Панглос от неговата философска повест „Кандид“, който живее в най-добрия от всички възможни светове. Очакванията бяха това доведе мир, просперитет и реши проблемите на развитието на изостаналите страни, които не са се реализирали чрез други политически модели на развитие.

Близо 20 г. по късно, през 2007 г. се появи една друга шумна книга – на Наоми Клайн „Шоковата доктрина – възходът на капитализма на катастрофите“, която в много отношения можем да резюмираме като отговор на това доколко провъзгласеното от Фукуяма се е оказало наистина най-доброто възможно в човешката история и доколко – точно обратното – то е довело до невиджани бедни и нещастия.³⁹ Защото тезата на Клайн е противоположната – намираме се не в най-доброто възможно състояние, а в най-катастрофичното възможно състояние и то е съзнателно създавано като инструмент на капитализма. Ключова за това състояние е идеята за „шока“ като най-добрия начин да извършиш промяна и да постигнеш превъзходство, независимо в коя сфера става дума – дали за „шокова терапия“ в икономиката, за операция „Шок и ужас“ на американската армия в Ирак или за електрошоковите мъчения на затворници в базата Гуантанамо в Куба. Бащата на тази идея е гуруто на неолибералния капитализъм Милтън Фридман с неговата „доктрина за шока“.

„Шоковата доктрина“ е свързана с използването на публичната дезориентация, резултат на колективни шокове от войни, терористични атаки, природни бедствия и пр., за да прокараш непопулярни икономически мерки на шокова терапия. Най-добре е да разрушиш из основи нещо, да почнеш начисто и в хаоса и дезориентацията на хората да успееш да прокараш намеренията си без сериозна съпротива. Според него, за да се извършат промени, следва да се създаде или използва кризисно състояние на една система. Тогава се действа изненадващо, с пълна сила, решително без да се губи време, шоково. Така този неолиберален капитализъм, фаворизиращ „шоковата терапия“, е свързан с нещастия, бедствия, катастрофи, преврати, войни навсякъде, където бъде наложен. Използва се страхът и дезориентацията, до които са докарани хората в резултат на тези събития, за да се прокарат съответните икономически политики, които иначе ще срещнат съпротива. „Шоковата доктрина“ на приватизация и оттегляне на държавата от ангажименти в основни сфери на обществото е довела според Клайн до „капитализъм на катастрофите“, обогатяващ отделни групи от хора за сметка на бедственото състояние, до което е доведена останалата част от човечеството.

„Фанатизираните привърженици на шоковата доктрина – отбелязва тя – са убедени, че само голяма катастрофа като наводнение, война или терористичен удар им предоставя онзи „бял лист“, върху който те ще могат да започнат на чисто и ще дадат воля на разрушителната си фантазия. Именно в такива моменти на шок и несигурност, когато хората са психологически пара-

лизирани, когато са изтръгнати от корен от своята среда, тези художници и творци на неолиберализма топват четките в боите и започват да разчертават света наново... В глобалния кръстоносен поход за свободно пазарно стопанство винаги, макар и прикрито, присъстват и изтезанията. Например, Чили, Афганистан или Ирак. В Чили се проявиха три ясно разграничени форми на шока, които само след три десетилетия бяха приложени и в Ирак. Стресът от преврата подготви почвата за шоковата терапия в икономиката. А ужасът от изтезания в затворите сломи съпротивата на тези, които бяха готови да се изправят срещу шоковите промени... Първичната катастрофа, като преврат, терористичен акт или криза на финансовия или продоволствения пазар, вкарва цялото население в състояние на колективен стрес. Падащите бомби и насилието парализират обществото. И както изплашеният до смърт затворник издава имената на своите другари и се отказва дори от вярата си, така и стресираното общество обикновено се отказва от всичко, което при нормални обстоятелства би се борило да защити.”⁴⁰

Такива всъщност бяха характеристиките на българския преход през двете десетилетия от неговото начало. При това книгата на Клайн излиза още преди началото на сегашната глобална финансова криза, която изглежда като че ли окончателна реализация на формулираната от нея идея за развитието на „икономика на катастрофата”. Същественото е, че в резултат на катастрофите имаме рязко разделение не са социалните групи, а на цели региони и държави на печеливши и губещи. Един регион е опустошаван, но друг се оказва печеливш.

Логиката на „капитализма на катастрофите” обаче се проявява по различен начин в отделните държави в зависимост от поведението на техните елити и техните геополитически и геоикономически ресурси. Бих разграничил няколко групи държави в това отношение, като двете крайни версии са тази съответно на Ирак (вкарване в логиката на капитализма на катастрофите) и Китай (противопоставянето му). Това са двете алтернативни групи, между които са разположени различни версии – такива, които са по-близо до Ирак, и такива, които са по-близо до Китай.

Първата са тези, в които е реализирана шокова доктрина на военна интервенция, в резултат на това те са били тотално опустошени. Такива са на първо място Ирак и Афганистан, където бях проведени операции от типа „Шок и ужас” и по същество имаме ликвидация на тези държави. С бомбардировките настъпва разгул. Разграбени са над 80 % от експонатите в Националния музей, а Националната библиотека е изпепелена. До войната Ирак е най-секуларизираната и най-образованата арабска държава, с най-висок процент на грамотност (90 %). За сравнение, в щата Ню Мексико цели 46% от населението са функционално неграмотни, а 20% не могат да извършват наум елементарни аритметични пресмятания, необходими например, за да си попълнят чека в супермаркета. Едно секуларизирано общество е върнато назад към религиозните войни. Ето как описва нещата Наоми Клайн ситуацията в Ирак до 2006 г: „Ирак направо изчезва, разпада се на части. Започна се с това, че жените се забулиха и се скриха по къщите си. После децата престанаха да ходят на училище – през

2006 г. около 2/3 от децата вече не посещават никакви учебни заведения. Изчезнаха цели професионални гилдии като фармацевти, лекари, преподаватели, съдии, адвокати, учени. След нахлуването на САЩ в Ирак бяха разстреляни около 300 учени, в това число и декани на факултети. А хиляди побягнаха в емиграция. Загинаха 2000, а до април 2007 г. от страната избягаха 12 000 лекари. Комисията на ООН за бежанците оценява, че 4 милиона иракчани, т.е. 1/6 от населението, е напуснало своите домове. Но само 900 от тях получиха убежище в САЩ, а над 100 000 души все още се надяват на виза, като в същото време очакват възмездие за сътрудничеството си с американците и сигурно проклинат покровителите си.⁴¹

Сходна със ситуацията в Ирак е тази в т. нар. провалени държави в Африка като Сомалия, Судан и пр.

Алтернативна е ситуацията в една втора група държави са тези, които не приемат идеята за „края на историята“ и „шоковата доктрина“ – такива са държавите от БРИК, редица латиноамерикански държави и на първо място Китай. Какво породи нелибералният модел на догонващо развитие на Китай за тези 20 години? Годишният растеж на реалния БВП между 1979 и 2008 г. е над 9 %. Даже наред с най-лошата световна икономическа криза от век насам Китай демонстрира растеж от 8.7 % през 2009 г. като резултат от мерки на стимулиране на потреблението от страна на правителството. Това е най-високият растеж и най-ускореното развитие на една икономика през толкова дълъг период в историята. За този период номиналният БВП се е увеличил с фантастичната цифра от 11 пъти. През 1989 г. Китай произвежда около 5 % от световния БВП, а днес е на второ място с около 11-12 % от световния БВП, както и на второ място във външната търговия. БВП на Китай през 2009 г. е номинално около 5 трилиона, а по паритет на покупателната способност е около 9.5 трилиона. От юни 2009 г. броят на интернет потребителите в тази страна е най-големият в света и надвишава този на САЩ и Канада, взети заедно.

Между Китай и Ирак са останалите държави, които в различна степен са възприели или отхвърлили „краят на историята“ като политическа и „шоковата терапия“ като икономическа доктрина. Русия приема през 90-те години тази доктрина и по същество катастрофира, за да се откаже от нея и през следващото десетилетие да тръгне по пътя на т. нар. суверенна демокрация, не давайки възможност на Запада да финансира в страната, както в България, граждански организации и особено центрове за влияние, чрез които да се налагат тези идеи. Това ѝ дава възможност да влезе в групата на БРИКС. В Източна Европа относително по-висока степен на независимост и стремеж за обособяване от външни влияния демонстрира Чехия.

Как стоят нещата с България? Тя се оказва в континуума от възможен тип поведение най-близко до Ирак. В най-висока степен се възприема идеята за „края на историята“ и степента на деструктивност на местните политически елити е сравнима с това, което става в Ирак. Само в нея се извършват две неща, които имат катастрофични последици.

Първото е разрушаването на всички контролни системи веднага след 1989 г., като се приема, че либералната демокрация и пазарът сами по себе си ще ни доведат в едно ново царство на истината и просперитета. България е единствената страна, която остави настрана промените в икономиката за сметка на правене на конституция и политика – пълна противоположност на това, което имаме например в Китай. Това даде възможност за дълго безконтролно състояние на икономиката и нейния крах. В устата на новопоявилите се демократи почти истерично се провъзгласяваше нова ера, в която „демокрацията“ (обща фраза, зад която стоеше всъщност идеята за либерална многопартийна представителна демокрация, т.е. за един специфичен вид демокрация) е самоценност, независимо от обстоятелствата и ще осъществи всичко онова, което „комунизмът“ не бил успял и не можел да осъществи. За новопоявилите се медийни политолози от частни финансирани от САЩ тинк-танкове, налагащи хегемонно своите тези на масовото съзнание „демокрацията“ стана такова най-висше състояние на човечеството както бе „комунизмът“ за бившите комунисти.⁴² Те я наложиха като очевидна свръхценност и всяко съмнение в нея започна да звучи светотатствено и ретроградно. Краят на историята на Фукуяма, който след това смекчи и модифицира своята позиция и днес казва, че либералната демокрация не е подходяща за всякакви условия⁴³, в главите на голямата част от новопоявилите се политолози и масова публика, по същество се е състоя. Сигурен съм, че при среща с някои наши медийни политолози от частни центрове, а и не само от там, Фукуяма би казал, перифразирайки Маркс, че не е „Фукуямист“.

Ключов елемент на идеологемата е, че именно либералната демокрация, заедно с приватизация на държавната икономика са най-добрият възможен инструмент за ускоряване на развитието. На чудодейния ескалатор на демокрацията и пазарната икономика се очаква не за 20 години, както смята Хрущов за комунизма, а съвсем скоро да се мине на едно ново равнище на развитие както развитите западни държави. Той се оказва по същество наивно разрушаване на всички основни контролни системи и държавни институции.

Втората уникална характеристика на българския преход, че ние сме единствената страна, в която е извършена такава радикална реституция преди да почне да се прави приватизация. Българската антикомунистическа опозиция единствена в сравнение с всички бивши социалистически държави се оказва така егоцентрично обвързана със своите минали дребнособственически интереси и безотговорна към интересите на страната, което се проявява във факта, че България се оказва държавата, в която се извършва най-мощната реституция на собственост в бившите социалистически държави без оглед на последствията и като се пренебрегва много по-важната потребност от промени в цялата икономика. Необичайна по мащабите на разрушителност е реституцията на селскостопанската земя в „реални граници“, което е уникално по глупостта си и унищожителните последствия в историята на човечеството. Нито една бивша социалистическа държава не прави това, не създава «ликвидационни съвети», които насила да разделят земята на милиони малки парчета, да ликвидират огромни ферми с животни, да доведат като следствие до грабеж на матери-

ална база и унищожаване на напоителни системи за стотици милиони долари. При това наивно се обявява, че раздробената земя много лесно ще може да се продаде и отново уедри, при което селяните «ще станат милионери». Такава глупост и безотговорност не се извършва дори при реставрацията през 1815 г. когато 24 години след началото на Френската революция, която национализира земите на църквата и аристократите –врагове на революцията, разпродавайки ги на населението, Луи XVIII е поставен под натиск да направи това. Така по същество престъпно е унищожен един ключов отрасъл за страната и от голям износител на селски продукти тя се превръща в техен вносител. Селското стопанство е върнато назад с едно столетие, а България днес внася дори лук и чесън от Китай.

През 2009 г. – 20 години след промените – БВП на България е почти същият с малко увеличение в сравнение с 1989 г., т.е. по същество тези две десетилетия са се оказали загубени за страната. А през това време останалият свят се е развивал ускорено напред и става все по-невъзможно той да бъде догонен.

Какви са последствията от налагането на българската версия на капитализма на катастрофите, за който говори Клайн?

Нека да направим определени сравнения в основни области на българското общество, за да стане ясна катастрофичността на обществената промяна, осъществена през следващия четвърт век.

1. Как се е грижило всяко от двете общества за човека, което се мери чрез такъв модерен показател на ООН какъвто е Индексът на човешко развитие?

Индексът подрежда страните в света съобразно три основни критерия: (1) продължителност на човешкия живот от момента на раждането; (2) знанията, измервани с притежания показател от грамотността на възрастните и продължителността на училищното образование; (3) реалния доход на човек от населението.

През 1987 г., когато за първи път ООН мери този показател, по индекс на човешко развитие страната е поставена на 27-о място. От балканските страни само Гърция е малко преди нас – на 22-ро място, а от бившите социалистически държави само ГДР (21-во място) и Чехословакия (25-о място) са преди нас. Югославия е след нас (31-во място), Унгария е след нас – на 30-о, Полша е на 33-то, Румъния – на 41-во място.⁴⁴

Според последния доклад на ООН за 2014 г., вече сме 58-о място, т.е. за 23 години България се е смъкнала назад с 31 места и няма шансове в обозримо бъдеще да се върне до състоянието на грижата за човека от последната година преди разрушването на социализма. Преди нас са Малайзия, Уругвай, Панама, Мексико, Аржентина, Чили.⁴⁵ В момента тя е далеч назад след повечето латиноамерикански страни, а си спомняме, че се плашихме, че можем да се „латиноамериканизираме”. Показателното е, че след 25 години капитализъм през 2014 г. България се е срутила 31 позиции назад в индекса за човешко развитие и е на 58-о място. Социалистическа все още Куба е много преди нас – на 44-то място, докато през 1988 г. е била 12 позиции след нас.⁴⁶

2. През 1989 г. България е развита индустриално-аграрна страна. От общо 209 държави в периода 1988–1989 г. тя заема първо място на човек от население

нието в света по производство на електрокари, мотокари и цигари. Това е една от страните с най-експортната икономика в света – 15-о място по износ в долари на човек от населението. През 1980 г. България е третата страна в света след САЩ и Япония, която произвежда микропроцесорни системи. Вярно е, че това е копие на Motorola, но и Япония, която е преди нас, излиза на пазара с копие на продукт на Intel. Благодарение на научно-техническото разузнаване и стратегията си за развитие България е сред страните с най-развита електроника на света, бидейки в своите разработки няколко години след САЩ. През 1989 г. в машиностроителния отрасъл работят 730 завода, 430 000 работещи и 35 000 инженери. 5000 научни дейци създават нови технологии и машини в 30 научноизследователски института.

Каква е ситуацията след четвърт век капитализъм? През 2014 г. вече не е нито развита, нито индустриална, а не е дори и аграрна, защото всички продукти дори в българската шопска салата са внесени отвън и от управлявания от Китайската комунистическа партия Китай, намиращ се на хиляди километри от нас, внасяме дори чесън. В цялата своя предходна история тя е била нетен износител на селско-стопански продукти, но след престъпното разрушаване на селското стопанство днес тя е нетен вносител. Ако вземем индекса на промишлената продукция в България през 1980 г. за 100, в 1989 г. той е 139, през 2009 г. – около 30, т.е. страната се е върнала в световната историческа надпревара с десетилетия назад. Общият брой на заетите в машиностроенето през 2014 г. е по-малък от броя дори само на инженерите през 1989 г.

До 1989 г. България има 20% световен пазарен дял в производството на електро- и мотокари и държи 18% от световния пазар на радионавигационна апаратура. Четвърт век по-късно, в условията на свободно пазарно стопанство и бидейки част от най-просперирация икономически съюз на планетата, страната ни няма нито един световнопризнат промишлен продукт, а икономиката ѝ се характеризира с ниска добавена стойност и примитивна зависимост от природни ресурси.

3. Държавният социализъм идва с идеята за създаване на уедрено, модернизирано, опиращо се на науката и на мощна индустрия, на машинна обработка високодобивно селско стопанство. Поради това и милионите дребни парчета трудно поддаваща се на механизирани обработка земя, са обединени в кооперативни стопанства, за да е възможно машинното земеделие. Това води до рязко повишаване на производителността на труда и освобождаването на няколко милиона души от заетост в селското стопанство и преминаването им в градовете и индустрията. Така става възможна индустриализацията на страната. С цел въвеждане на научни методи и научно производство се създават серия от висши и средни учебни заведения, подготвящи кадри за селското стопанство. Подготвят се хиляди агрономи и ветеринарни лекари в няколко селскостопански висши учебни заведения в страната. Създава се Селскостопанска академия на науките и серия институти и опитни звена, където се създават нови породи растения и животни. Изгражда се мощна система на напояване включваща няколко стотин язовира

През 1991 г. по време на управлението на Филип Димитров е приет закон за ликвидацията на съществуващите кооперативни стопанства и „връщането на земята в реални граници“. При приемане на съответния закон в Народното събрание неговият председател Александър Йорданов произнася тържествената фраза „Днес е един велик ден за българската демокрация!“ Нека да видим какво носи на страната „великият ден на българската демокрация“. Започва се със създаването на ликвидационни съвети за всяко колективно селско стопанство, които да раздадат цялата собственост в граници, в които тя е била през 40-те години преди колективизацията. Земята е раздробена на милиони малки парчета, огромни животновъдни и птицевъдни ферми са ликвидирани, животните са изклани, съществуващата селскостопанска техника е раздадена или разграбена, сградният фонд в по-голямата си част разграбен и унищожен. Това води до срив на производството и на производителността на труда. През 1996 г. брунтата добавена стойност на произведеното в селското стопанство е 67.3 % от тази през 1991 г., брунтата продукция – 83 %, производителността на труда, измерена чрез произведения брутен вътрешен продукт на едно лице в селското стопанство, е паднала на 73.1 %. Брунтата продукция в животновъдството през 1996 г. е намалела на 27.2 % от произвежданото през 1991 г., а брунтата продукция в растениевъдството – на 59 %. Десет години след ликвидационната секира и преход на капитализъм брунтата продукция в растениевъдството и животновъдството през 2001 г. в сравнение с 1989 г. е по-малка с 25.4%. През 2001 г. България произвежда 66.1 % по-малко плодове в сравнение с 1990 г. и 42 % по-малко растениевъдни култури. Произведеното мляко през 2001 г. е по-малко в сравнение с 1989 г. с 59.6 %, т.е. 2.5 пъти. Производството на месо в кланично тегло намалява за този период с 40.6 %. Ако през 1989 г. са произведени 935 хиляди тона месо, то през 2000 г. производството е паднало до 555 хиляди тона; ако през 1989 г. са произведени 2438 млн. литра мляко, то през 2001 г. то е 984. 3 млн. литра; ако през 1989 г. са произведени 2726 млн. броя яйца, то през 2000 г. те са 1490 млн. броя; ако през 1989 г. е произведена 28 536 тона вълна, то през 2000 г. тя е само 7000 тона.⁴⁷

В цялата своя предходна история България е била нетен износител на селскостопански продукти, но след престъпното разрушаване на селското стопанство от правителството на Филип Димитров днес тя е нетен вносител и три четвърти от своите хранителни продукти внася от чужбина. Само през кошмарната 1992 г., когато активно действат „ликвидационните съвети“, са изклани и ликвидирани над 100 000 млечни крави, сред тях и елитните стада. Ето сравнителни данни за размера само на част от разрушеното в селското стопанство по време на управлението на така нар. „първо демократично правителство“ на представителите на антикомунистическата преди това опозиция, ръководено от Филип Димитров:⁴⁸

	1982 – 1987 г. средногодишно	1992 г.
Говеда (брой)	1 806 хиляди	974 хиляди
Крави (брой)	706 хиляди	489 хиляди
Овце (брой)	11 милиона	4.18 милиона
Птици (брой)	43 милиона	19.9 милиона
Мляко (литри)	2 500 милиона	1 800 милиона
Яйца (брой)	2 800 милиона	1 640 милиона

Ако през 1990 г. селското стопанство дава 17 % от БВП, то през 2010 г. при приблизително същия БВП то дава само 6 % от него. Особено разрушителна е ликвидаторската стихия при животновъдните ферми, което води до това, че през 2011 г. около 85 % от консумираното в България месо се внася. България е била на първо място в Европа и на трето място в света след Нова Зеландия и Австралия по брой овце. Малко повече от две десетилетия след престъпното унищожаване на селското стопанство, според данни на Министерството на земеделието, през 2011 г. са се отглеждали 1 млн. 450 хиляди овце, което е между 7 и 8 пъти по-малко отколкото при едрото отглеждане на животни четвърт век по-рано при социализма, и то без каквито и да било подаяния от ЕС. Всички продукти в българската шопска салата днес са внесени отвън, дори, както споменахме вече, и чесънът! Близко 80 % от селскостопанската земя през 2011 г. се обработва под аренда като средно арендуваната земя е над 1000 декара. Върви процес на изкупуване на земята от големи финансови фирми и латиноамериканизация на селското стопанство. По същество имаме ликвидация на българското село, което се превръща в място, където живеят възрастни хора и озверели от глад роми, разграбващи всичко каквото може да се разграби.

През 1988 г. 67 % от обработваемата земя са поливни площи. През 2012 г. поливни са само около 1 %.⁴⁹ Напоителни системи за стотици милиони долари са унищожени, разграбени за скрап и държавата няма нито средствата, нито административния капацитет не просто да ги възстанови, а да ги поддържа. Социалистическата държава е изградила неколкостотин язовира, днешната либерално-демократична държава се оказва неспособна дори да ги поддържа и контролира и това води до тежки наводнения и бедствия за населението.

4. През 1988 г. в централното и местно управление на страната са били заети 56 556 човека, което е 1.4 % всички заети и те изглеждат ужасно много, перестройчиците говорят за огромна бюрокрация и „командно-административна система”.⁵⁰ Според Доклад за състоянието на администрацията, изготвен от Министерския съвет, към 2012 г. щатната численост на държавната администрация е 144 875 бройки, което е близо три пъти повече отколкото по времето на социализма. Така „административно-командният характер” на сегашната система е много по-висок, но реалната ѝ ефективност е неизмеримо по-ниска. Социалистическата държава се оказва по-евтина и ефективна от неолибералната капиталистическа държава.

10 ноември 1989 г. заварва Народна Република България със 17 министерства и 10 комитета. Общо 27 органа на централната изпълнителна власт. През 2012 г. общият брой на министерствата е 11, на държавните агенции – 7, на държавните комисии, изпълнителните агенции, различни комисии и агенции – 91, или общо 109. Така „административно-командният характер” или бюрократичността на неолибералната капиталистическа държава са много по-високи, но реалната им ефективност е много по-ниска. Броят на законите и нормативни документи, които тя излъчва е неизмеримо по-голямо и с много по-ниска степен на ефективност.

Парламентът по времето на социализма се събираше два пъти по месец годишно и това бе достатъчно за неговата нормативна дейност, сега струва стотици пъти по-скъпо на държавата, бълва заедно с държавните ведомства десетки пъти повече нормативни документи и ефективността е неизмеримо по-ниска. Преди 1985 г. основните документи насочени към бъдещето, бяха петгодишните планове и те се изпълняваха, а понякога и преизпълняваха. След 1989 г. за четвърт век са приети около 300 стратегии на различни ведомства за развитие на страната, огромната част от тях остават на книга и партии и политици непрекъснато се вайкат, че страната няма стратегия за развитие.

В същото време неолибералите непрекъснато говорят, че държавата не си върши работата, че трябва да бъде съкратена и намалена. След всяко следващо такова „реформиране” нейната неефективност нараства и днес тя е по-неефективна отколкото дори след първите години след Освобождението от Османско робство. Получава се ситуация, при която социалистическата държава изгражда 2 400 язовира, а неолибералната държава не може дори да ги поддържа в нормално състояние, дори да ги опише и да определи кой да отговаря за тях и да носи отговорност за това. Всеки по-силен дъжд ражда природни бедствия и държавата е безпомощна да реагира.

5. През 1989 г. в страната има всеобщо и безплатно здравеопазване и образование на всички равнища от раждането до смъртта. До 1989 г. са изградени 4 171 здравни заведения, от които 256 болници с леглови фонд от 111 185 места. На 313 човека пред 1989 г. се пада по един лекар, а на 1487 – по един стоматолог.⁵¹ За укрепване на здравето и работоспособността по времето на социализма се създава комплексна почивна база за отдиха на основната част от населението – от детска до пенсионна възраст и по този показател България е на едно от първите места в света. По данни от 1986 г. в страната има 1512 почивни домове със 119 хиляди легла, а също и 401 хиляди лични вили и къщи за почивка. Средната продължителност на живота по отношение на 1939 г. е нараснала с 20 години.⁵² Всичко това е унищожено, разпродадено, разграбено при прехода към капитализъм.

Четвърт век по-късно здравеопазването е силно корумпирано, сринало се е и два милиона български граждани са без здравни осигуровки, което като относителен дял е повече отколкото в САЩ. Формално в здравното осигуряване действа принципът на солидарността, но то покрива само част от разходите за здравеопазване. Необходимостта от доплащане на медицинската помощ, осо-

бено на по-сложни операции, високата цена на лекарствата правят невъзможно лечението на гражданите. Немалка част от българите не ходят на зъболекар, поради липса на средства. Поради ниското заплащане има бягство на медицински сестри и лекари в чужбина, което води до дефицит на лекари – специалисти във важни области и оголване откъм медицинско обслужване на различни райони. България се е смъкнала до равнището на страната с най-голяма детска смъртност в Европа и заела второ място в света по сърдечно-съдови заболявания. Българите са сред най-боледуващите в Европа. Всеки пети българин е имал психичен проблем. Неслучайно изследване на „Алфа рисърч“ на 20-ата година от прехода показва, че 72.8 % от запитаните българи отговарят, че здравеопазването при социализма е било много по-добро отколкото сега. По т. нар. Индекс на здравния потребител, съставен на основата на 42 показателя, през 2012 г. България е била на предпоследно място в Европа.⁵³

Изследване на ООН за бившите социалистически страни още в началото на 90-те години показва, че в резултат само на шока, стреса, алкохолизма, снижаването на равнището на живот и промените в резултат на приватизацията в тези страни са умрели допълнително 3 милиона души⁵⁴...

6. Социализмът създава гигантска, стигаща вероятно 80–90 % „средна“ прослойка от населението с определени равнища на потреблението и статусни характеристики, опираща се на фактическо всеобщо основно образование, всеобщо достъпно средно образование, гарантирано ниво на здравна защита, високо ниво на мобилност (практически безплатен транспорт), 90 % притежаване на недвижима собственост (жилище, вилно място и пр.), високо ниво на културно потребление (много високо дори в сравнение със западноевропейското).⁵⁵ В скалата на доходите разпределението на домакинствата в България между 1965 и 1975 г. показва, че разликата между минималния и максималния доход е 1 към 3.57, в 1980 г. това съотношение е 1 към 3, в 1985 г. е 1 към 3.7. При това делът на домакинствата с най-високите доходи е около 50 % от всичките.⁵⁶ Само за последното десетилетие на социализма в периода между 1980 и 1989 г. реалните доходи на населението нарастват с 30.6 %.⁵⁷ Тенденцията се обръща с началото на реставрация на капитализма. Само за едно десетилетие през този период те намаляват близо 4 пъти и в края на десетилетието са едва 27 % от това, което са били в началото.⁵⁸

Ето как се променя Индексът на Джини в България в различни периоди през последните няколко десетилетия според изследванията на ООН. През 1967 г. той е 16, през 1969 – 15.9, през 1975 – 17.8, през 1989 – 20.7, през 1992 г. – 28.9, през 2000 г. – 30.8, през 2004 г. – 35.8, през 2006 – 31.⁵⁹ Данните в базата на ООН са до 2006 г. Как се развиват нещата след това? През 2011 г. американското списание „Бизнес инсайдер“ публикува списък на 39-те страни в света, в които има най-голямо неравенство, измерени чрез Индекса на Джини, който се движи в диапазона от 0 до 100, като 0 означава пълно равенство, докато 100 – абсолютно неравенство, когато само едно домакинство получава всички доходи, а другите – нищо. Коефициентът сравнява доходите на отделните домакинства в съответните страни.

България е страната с най-голямо неравенство не само в Европа, но и сред всички 15 бивши съветски републики и в това отношение се нарежда в група, в която влизат главно африкански страни и някои латиноамерикански държави. Всяка от останалите балкански държави, включително и Турция са далеч зад нас, т.е. представляват страни с по-голямо равенство. Страната ни се намира на 38 място с коефициент на Джини 45.3. На първо място е Намибия с коефициент 70.7, след това Южна Африка – с 65.0, Лесото – с 63.2, следват Ботсвана, Сиера Леоне, Централноафриканската република, Хаити, Колумбия, Намибия и пр. По степен на неравенство САЩ са на 39-о място, Русия е далеч зад нея – на 51-во, Китай – на 52-ро, а страната с най-голямо неравенство в Западна Европа е Португалия, която е на 71-во място.⁶⁰

През 1989 г. у нас съотношението между 10 % най-бедни и 10 % най-богати е 1:3, а през 2008 г. по данни на Програмата на ООН за развитие това съотношение е 1:6.9. Според изследване на агенция „Галъп“ през 2009 г. обаче нещата в това отношение са много по-тежки – 10-те процента най-богати в България притежават 41.5 % от съвкупните парични доходи на българските домакинства, а 10-те процента най-бедни – 1.8 %, т.е. дистанцията помежду им е над 23 пъти.⁶¹

Днес живеем в едно много по-бедно, неравно и несправедливо общество, в което брутният вътрешен продукт вече е над равнището от 1989 г., но доходите са много под него. Реалният среден размер на работната заплата достига през 2008 г. 61,93 % от своето равнище (от своята реална покупателна способност) през 1989 г. Средната заплата в страната през 1989 г. е 274 лева и с нея може да се купят 1055 кг. хляб. Средната заплата през 2010 г. е 649 лева, но с нея може да се купят 678 кг хляб, т.е. покупателната способност, измерена чрез хляба, който може да си купи човек, е два пъти ниска 20 години след началото на т. нар. преход. Със същата средна заплата тогава човек е можел да си купи два пъти повече киловатчаса електричество отколкото през 2010 г. Потреблението на мляко е паднало десет пъти.⁶²

Статистическите данни на Евростат за 2010 г. класират България на първо място в Европейския съюз по дела на населението, което е заплашено от бедност или социално изключване. Става дума за 41.6% от българското население, като сред възрастните хора над 65 години този процент се вдига до 55, т.е. повече от половината, а при децата процентът е 44.6. За сравнение през същата тази година делът на хората, заплашени от бедност или социално изключване за ЕС като цяло е 23.4 %, а за страни като Чехия – само 14.4 %.⁶³

В десетилетията на социализъм гладът е изкоренен. След близо четвърт век капитализъм децата в България на възраст от 1 до 15 години се хранят най-непълноценно сред европейските си връстници, се казва в актуален анализ на Европейската статистическа служба Евростат за риска от бедност или социално изключване в ЕС. Според българската статистика децата в този възрастов диапазон са около 1 милион. По данни на Евростат, 34.5 на сто от тях нямат възможност да консумират поне веднъж дневно пресни плодове и зеленчуци. За сравнение, в Румъния този дял е 23.8%, в Унгария е 17.2%, а в Латвия – 15.4

на сто.⁶⁴ Четвърт век след разрушаването на социализма ето няколко от всекидневните заглавия в българските медии: „Брат и сестра умряха от глад и пневмония”, „Бебе умря от глад и мизерия”, „Безработен глава на семейство се обеси”, „Млад мъж се обеси заради невъзможност да си плаща кредитите”, „Мъж си извади сам зъб от немотия”, „Дете в дом умря от глад”.

7. За 25 години социализъм между 1944 и 1969 г. българското население нараства от около 7 200 000 човека на около 8 700 000 души. Хората раждат, гледат оптимистично към бъдещето, държавата създава мощна система за отглеждане и социализация на младите поколения. Ако вземем периода, който обикновено се сочи като време на „преход към социализъм”, ще видим, че броят на населението в края на 1960 г. е по-голям с 25.1 % в сравнение с края на 1939 г. и с 10.4 % в сравнение с края на 1948 г.⁶⁵

Реставрацията след 1989 г. води до демографски геноцид. През 1989 г. населението на България е 8 992 316 човека, докато според преброяването през 2011 г. то е паднало на 7 364 570. България е между страните с най-бързо изчезващо население в света. Над 1 600 000 души са човешките загуби на България от хора, избягали от българските „демократи” и българския „преход”, което по относителния си дял е най-голямата демографска катастрофа на страната за такъв кратък период за цялата ѝ 1300-годишна история. Дори след падането под турско робство през първите 20 години по различни данни загубата на население е много по-малка.

8. През 1989 г. в България има една основна партия, която се самоиздържа от членски внос, след това стават близо 400, а парламентарно представените получават субсидия от данъкоплатците на държавата в размер от 15 000 лева на депутат месечно, което годишно е общо над 53 милиона лева, а за един мандат – над 212 милиона, от същия този данъкоплатец, който ги ненавижда.

9. Държавният социализъм е свързан с една модернистка идеология, за която науката и знанието са ключов фактор за развитие и освобождаване на обществото от заблуди, суеверия, предразсъдьци. Затова и развитието на науката и нейното „превръщане в производителна сила” са основен приоритет в развитието. Това обяснява защо между 1960 и 1989 г. броят на научноизследователските и внедрителските организации нараства от 92 на 656. От тях 242 са научноизследователски институти към БАН и различни ведомства. Броят на научните работници нараства повече от пет пъти – от 5 846 на 31 611. Основните фондове на науката и научното обслужване са нараснали повече от 10 пъти през 1989 г. в сравнение с 1965 г. и са достигнали 1099.2 млн. лева. В периода 1961–1989 г. е изградена организационна структура, обвързваща научноизследователските институти и внедрителските организации е създадена материално-техническа база за осъществяване на научни изследвания, технически, технологически и други разработки и за внедрителска дейност. Нараства абсолютно и относително броят на учените, занимаващи се пряко с научноизследователска, развойна и внедрителска дейност. Науката е силно ориентирана към производството и реализацията на продуктите, което се вижда от дела на различните типове изследвания. През 1989 г. приложните изследвания и разработ-

ки са 86.9 % от всички разработки, а делът на фундаменталните изследвания е 5.7 %. Броят на внедрените научноизследователски разработки бързо нараства. Делът на реализирания икономически ефект от внедряването на научноизследователски разработки е по-висок от дела на разходите за развитие на науката и научното обслужване. Това означава, че науката се самоиздържа.⁶⁶

След 1989 г. се осъществява катастрофален срив на българската наука. Капитализмът деиндустриализира, деинтелектуализира страната, унищожава в огромни мащаби интелектуален капитал, а не малка част от него прост е изсмуката чрез „кражба на мозъци” от развитите държави. В периода 1991–1996 г. сферата науката, наред със селското стопанство, е сферата, в която имаме най-мощни разрушителни и ликвидационни процеси. Показателно е, че заетите в отрасъл „Наука и научно обслужване” в 1996 г. остават само 37.2 % от тези, които са работели в него пет години по-рано през 1996 г., а в 2000 г. са 71.5 % от тези, които са работили в него през 1996 г.

Особено силно е намаляването на научните работници в техническите науки, стоящи в основата на иновационния потенциал на индустрията – те намаляват над 2.4 пъти; след тях по мащаби на намаление са научните работници в селскостопанските науки, които намаляват с 43.6 %.⁶⁷ В резултат на този интелектуален геноцид в края на 2013 г. броят на научните работници е паднал на 16 094 човека, т.е. за около четвърт век те са останали два пъти по-малко, със силно застаряващ състав. Мащабите на такова унищожаване на човешки капитал за толкова кратко време са по-големи от всякога преди това в историята. Оказва се, че „свободата” и „демократията” означават по същество ликвидация на основната част от хората, които създават ново знание и внасят рационалност в обществото.

През 1989 г. България разходите за научноизследователска и развойна дейност са 3.2 % от националния доход или около 2.8 от БВП, през 2012 г. 0.64 % от него, т.е. около 4.5 пъти по-малко цени науката, знанието, рационалността.

През 1989 г. отрасъл „Наука и научно обслужване” е с най-висока средна заплата в страната. На професорите никой не гледа като „феодални старци”, те са уважавани хора и заплащането им е по-високо от това на банковите чиновници, които сега са първенци в това отношение. Четвърт век по-късно заплащането на научните работници е отишло назад в класацията, а държавни чиновници, банкери и множество други професии са далеч преди тях. БАН има през 2010 г. 45 % от състава си през 1989 г. и на управляващите и това им се вижда много и пледират за още по-малко учени в България и дори за закриване на Академията. На мястото на науката и рационалността, на знаещия човек в политиката и публичната сфера доминират и унижават знаещия байганьовски тип политици.

10. Катастрофални са последствията за българската култура, която днес получава между 5 и 6 пъти по-малък дял от БВП в сравнение с 1989 г. Държавата повече няма средства, а и няма и много желание да се занимава с културата, а пазарът отхвърля голяма част от досегашните културни продукти. През 1990 г. все още има останали от времето на социализма 2174 кина, през 2003 г. те са едва 149, през 2010 – 42, а останалите са приватизирани и използвани за съвсем

други цели. От 1990 до 2008 г. са закрити над 1200 читалища, което е над една четвърт от всички тях. Библиотеките в страната са намалели с около една трета и пари за книги в тях няма.

През 1989 г. в София има около 500 книжарници и това е столицата с най-много книжарници на човек от населението в света; днес те са близо 50 пъти по-малко. През 1989 г. у нас са произведени 520 филма, през 2008 г. – 91; през 1989 г. театрите в България са имали 5.4 млн. посещения, а през 2008 г. – само 1.7 млн.; общият тираж на вестниците за 1989 г. е 895.2 млн., а през 2008 г. – 357.2 млн.⁶⁸

През 1989 г. общият тираж на издадените книги е 58 млн., но през 2010 г. те са над 20 пъти по-малко – едва 2.709 млн.; т.е. българите са били превърнати от реставрирания капитализъм в една некупуваща книги и нечетяща и поради това – и все по-обезкултурявана – нация. България е между страните с най-висок ДДС върху книгите, което увеличава неправомерно тяхната цена и ги превръща в лукс в едно бедно общество. В открито писмо на Асоциация „Българска книга” през 2011 г. до премиера на България се казва, че над 50 % от младите хора в България са номинално или функционално неграмотни, с което се нареждаме на предпоследно място в Европейския съюз. Българинът купува 0.56 книги годишно, а европейецът – 11. През последните години училищните библиотеки са намалели наполовина, а в останалите почти не влизат нови книги.⁶⁹

11. В същото време през 1989 г. в края на социализма в страната има само една ясновидка – Ванга, а сега според проучване на в. „Стандарт”, публикувано на 1 март 2008 г., в България в момента броят на практикуващите ясновидки, гадатели, врачки, магове, биолечители, астролози е между 3000 и 5000 души и печалбата им е около 40 млн. лева, което е около 70 % от бюджета на БАН за 2010 г. след неговата актуализация. През 1989 г. хората вярват все още в науката и прогреса. Според изследване на „Галъп” по поръчка на сп. „Жената днес” през 2004 г. всеки втори Българин вярва в черна магия. Броят на астролозите в България днес десет пъти повече от броя на астрономите. Обществото в този смисъл се е върнало столетия назад към средновековието.

В резултат на катастрофата, афиширана с еффемизма „демократичен преход” интелектуалците в лицето на учените и писателите са изтикани в периферията на публичното пространство от чалга певците, астролозите и шоумените.

12. През 1989 г. в България има между 140 и 170 наркомани, сега в условията на „свобода” и „демокрация” по различни данни са между 200 000 и 300 000. Обществото е създадо условия триста хиляди души да бъдат убивани. Така нареченото демократично и свободно общество! 50 души всеки ден стават наркомани. Над 120 000 ученици са се „друсали” с наркотик поне веднъж, според Националния фокусен център за наркотици и наркомании. Но ако питате днешните „демократи” те днес са „свободни” за разлика от „черното робство” преди 1989 г.

Според правителствен проект на Национална програма за предотвратяване на злоупотребата с алкохол 2009–2013 г. България е на първо място в Европа

по прием на спиртни напитки – 22,4 литра т.нар. абсолютен алкохол средногодишно на пиещ човек.⁷⁰

13. През 1989 г. у нас са регистрирани 20 720 престъпления, а през 2013 г. при намаляло с около една четвърт население те са вече 33 130, но техният брой реално е много по-висок, тъй като една голяма част от престъпленията изобщо не се регистрират.⁷¹ Общият им брой е скочил няколко пъти. Днешното „свободно общество“ е неизмеримо по-престъпно отколкото преди четвърт век преди това. Убийствата в България през 70-те и 80-те години не надхвърлят диапазона 3.3–4.1 на 100 000 души. Преходът към капитализъм вдигна този дял до 9–10 души на 100 хиляди. Това означава, че в резултат на вкарването в идеологическото русло на движение „към демокрация и пазарна икономика“ за четвърт век у нас са убити повече хора отколкото в прословутото Белене. Насилието пронизва всички тъкани на живота и през 2000 г. всяка четвърта българка е била жертва на домашно насилие.⁷²

В същото време България е на първо място в Европа по относителния брой на изоставени деца, т.е. имаме сриване на фундаментални основи, на които се крепи ценностната система на обществото.

В резултат на извършените промени българинът се е озовал в общество, което вдига лозунги за права на човека, но е място на насилие и произвол. Можеш да бъдеш измамен, убит, ограбен и знаеш, че няма да получиш подкрепа от органите за властта, поради което голяма част от престъпленията просто не се съобщават от гражданите, не вярващи в каквото и да е правосъдие.

14. По полицейски данни в България през 1989 г. има около сто проституиращи жени. Според изследване на организираната престъпност от 2007 г., направено от Центъра за изследване на демокрацията, около 18 000 до 21 000 български проститутки работят в цяла Европа, най-вече в страни като Франция, Италия, Испания, Германия, Белгия, Холандия и Гърция. Организацията е открила, че българските проститутки, работещи в чужбина, печелят около 7% от brutния вътрешен продукт на страната, което е еквивалент на страни като Тайван и Южна Корея. България е най-големият износител на проститутки в света, изчислено на човек от населението.⁷³

При друго изследване от Центъра за изследване на демокрацията, публикувано през 2012 г., се прави извод, че за периода 2005–2009 г. може да се направи оценка за 11 000 – 21 000 проституиращи зад граница. При средно 18 000 лица, проституиращи зад граница, и среден дневен оборот 300 евро и 270 работни дни в годината става въпрос за оборот от приблизително 1,46 млрд. евро годишно. Ако се добавят тези, които проституират в България, които са между 6000 и 10 000, оценката е, че вътрешният пазар на секс услуги възлиза на 123–205 млн. евро.⁷⁴

В друго изследване, отнасящо се до проституцията в България, направено от екип на организацията „Риск монитор“, се оказва, че това е една от водещите сфери в страната по своята печалба – между 5000 и 8000 жени заработват годишно около половин милиард.⁷⁵

Общо от проституция в България така се печели около 1,6 – 1,7 милиарда евро, което е сравнима с изнесената от страната през 2009 г. машиностроителна продукция, оборудване и превозни средства.⁷⁶ Четвърт век по-рано България е печелила от производство и износ на промишлена продукция, сега от проститутки.

15. Преди 1989 г. в България почти няма етнически гета и през целия предходен период стремежът е бил тяхното ограничаване. Съществува специална дългогодишна политика на повишаване на образованието, заетостта, доходите на ромското и турското население в страната. Усилено се изграждат жилища на ромите и разселват на различни места. На 17 декември 1958 г. „Държавен вестник“ публикува Постановление № 258 на Министерския съвет „За уреждане на въпросите на циганското население“, с което се забраняват „скитничеството и просията“ в страната и всички граждани се задължават „да се занимават с общественополезен труд и да работят според своите сили и възможности“. Изградени са около 17 000 нови жилища, в които са настанени над 75 000 роми – повече от 1/3 от ромите по това време в България. В процеса на урбанизация на страната през 60-те години на XX век се строят еднофамилни двустайни къщи в големите градове и се отпускат апартаменти в някои жилищни блокове.⁷⁷

След 1989 г. започна ускорена десоциализация и дезинтеграция на ромското население като по-голямата част от него остава без работа и препитание, ровещо в кофите на боклук, занимаващо се с просия, кражби, проституция, отчаяно опитващо се да оцелее. В България то е вкарано в най-отвратителните етнически гета в нейната история. Само в София те са над 40 в различни нейни региони, а в страната като цяло около 350. През 2003 г. около 400 000 души живеят в гета, а към 2014 г. те са около 450 000, което като процент от населението е един от най-големите в Европа.

Става дума за уникална катастрофа в нашата история, несравнима с другите национални катастрофи. Нека да сравним скоростта на възстановяване след всяка от няколкото национални катастрофи през XX век. След разрушенията и националните катастрофи от 3 войни – Балканската, Междусъюзническата, Първата световна война – равнището на брутният вътрешен продукт от предвоенната 1913 г. е достигнато и надминато през 1927 г.⁷⁸, т.е. за 14 години, или за по-малко време отколкото е необходимо да се достигне равнището от 1989 г., без да е имало три войни. Ако трябва да бъдем точни обаче, реалното възстановяване е след края на войната през 1919 г., когато на България са наложени изключително тежки и мирни условия, страната е оставена почти без армия, но в крайна сметка за 8 години тя е успяла да възстанови разрушеното.

На нас днес с труд ни стигнаха за възстановяване на някогашния БВП над два пъти повече години. Така нареченият демократичен преход се е оказал пострашен и по-разрушителен отколкото взети заедно две балкански и една световна война, в които страната участва.

За времето на Втората световна война между 1939 и 1945 г. националният доход на България по паритет на покупателната способност пада с около 30 %.

Страната още през 1950 г. успява да надмине равнището на национален доход на човек от населението от 1939 г., т.е. най-високият доход преди 1944 г. На комунистите са нужни само 6 години да възстановят икономиката и да тръгнат нагоре. А 18 години след 1944 г., когато вземат властта, този доход е вече около 4 пъти повече.⁷⁹

Около 1975 г. е времето на най-голямото приближаване на дохода на човек от населението в страната към средното тогава за страните – членки на ЕС.⁸⁰ В годините на прехода връщането назад е главоломно.

Осъществен е преход към периферен и силно корумпиран капитализъм, социалната структура на обществото е дегенерирала, милиони хора са декласирани и маргинализирани, което формира лумпенско и маргинално съзнание, допълнително захранващо популистки лозунги, ирационализиращо и противопоставящо обществото, тресящо се от песимизъм и разпаднал се социален капитал.

ИЗТОЧНИЦИ

¹ Вж. **Jelavich, Barbara**. History of the Balkans. Twentieth Century, Vol. 2. Cambridge et al: Cambridge University Press, 1983, p. 17.

² **Беров, Л.** Печалбата на капитала в България до 1944 г. С.: 1961, с. 102.

³ Вж. **Великов, Н.** Такива ги видях. Книга втора. С.: Център за еврообразование и наука ООД, 2011, с. 92.

⁴ Вж. **Пенчев, Пенчо.** Как се наливаха основите: Към ранната история на българската корупция (1879–1912 г.). С.: „Рива”, 2011, с. 45–49.

⁵ Вж. **Пенчев, Пенчо.** Как се наливаха основите: Към ранната история на българската корупция (1879–1912 г.) С.: „Рива”, 2011, с. 66.

⁶ **Беров, Л.** Развитие на индустрията в България 1834–1947–1989. С.: 1999, с. 139.

⁷ Вж. **Иванов, Мартин.** Опит за типологическо сравнение на кризите от началото на 30-те и на 90-те години на 20 век. – Сп. Демократически преглед, бр. 10 (1996)/пролет (1997), с. 433–435.

⁸ Вж. **Jelavich, Barbara**. History of the Balkans. Twentieth Century, Vol. 2. Cambridge et al: Cambridge University Press, 1983, p. 23.

⁹ Вж. **Вачков, Даниел.** Българският външен дълг и националната сигурност от Освобождението до наши дни. – В: Синергетична парадигма и национална сигурност, ред. Д. Димитров. С.: УИ „Стопанство”, 2001, с. 146–147.

¹⁰ **Бочев, С.** Капитализмът в България. С.: Фондация „Българска наука и култура”, 1998, с. 134.

¹¹ Вж. **Пенчев, Пенчо.** Как се наливаха основите: Към ранната история на българската корупция (1879–1912 г.). С.: „Рива”, 2011, с. 68.

¹² **Бочев, С.** Капитализмът в България. С.: Фондация „Българска наука и култура”, 1998, с. 136–137.

¹³ Ето как описва един очевидец начина, по който правителствената партия провежда избори в Пловдив в началото на века: „Почваше подготовката на нови избори. Колкото повече приближаваше денят, бандата от партията на правителството, сопаджиите започваха да вилнеят. Сновяха из целия град, викаха, удряха, предизвикваха скандали, всяваха ужас сред населението. В навечерието на изборите кръчмите рано се затваряха, дюкянджиите бързаха да пуснат кепенците и да се приберат у дома си, чиновниците като глухи се промъкваха из най-глухите улички да не ги забележат, да не ги вземат на око и да им дадат „текмето“! Тежко и горко на опозиционер, ако го познаеха в тъмното. Тоягите заиграваха така бързо, че той полетяваше като хала, за да се спаси. У дома му трябваше да мажат подсинените места с шарлани, да ги налагат с живоляк. Наистина приставите и стражарите ходеха из улиците, дързаха голите шапки в ръце, но си правеха оглушки, като чуеха някой да реве за помощ. Знаеха ли какво ще покажат изборите на другия ден? Много често обаче виковете бяха лъжливи. Джандарите шибяха с гърбачите си напълнен със слама чувал, някой от тях крещеше колкото ум глас държи: „Не ме бийте бе, хора, няма да гласувам за него!“ и така създаваха убеждението, че бият някого, та да не гласува за опозиционния кандидат. В деня на изборите се разиграваха същите погромаджийски сцени, и то пред очите на властите...” (Алваджиев, Х. Пловдивска хроника. Пловдив, Изд. „Христо Данов”, 1984, с. 70–71).

¹⁴ Вж. България и Европа през 1939 и 1989 г., погледнати от статистическите годишници на Царство България и Република България. Съставител Иван Цветков. С.: ИК „Христо Ботев”, 1994, с. 6–8.

¹⁵ Вж. **Георгиева, Мария**. Към въпроса за неуспешното „догонващо” развитие на „периферните” държави в Югоизточна Европа и България през междувоенния период. – Сп. Демократически преглед, бр. 10 (1996), пролет (1997), с. 424–432.

¹⁶ Вж. Икономиката на България и Европейския съюз: предприсъединителен период. С.: Икономически институт на БАН – Фондация „Фридрих Еберт”, 2001, с. 171.

¹⁷ Вж. **Зафиров, Васил**. Косвените данъци като пречка или стимул за вътрешно стопанско раздвижване, сп. Финансов подем, 1935, кн. 5, с. 19

¹⁸ **Беров, Л.** Положението на работническата класа в България при капитализма, С., 1968, с. 5.

¹⁹ Вж. **Маринова-Христиди, Р.** Образован ли е социалистическия човек? (Развитие на образованието и науката в България в периода на държавния социализъм. 1944-1989 г.). – В: Изследвания по история на социализма в България 1944-1989, т. 2. С.: Фондация „Фридрих Еберт”-ЦИПИ, 2010, с. 438–439.

²⁰ Вж. България и Европа през 1939 и 1989 г., погледнати от статистическите годишници на Царство България и Република България. Съставител Иван Цветков. С.: ИК „Христо Ботев”, 1994, с. 19.

²¹ Вж. **Gerschenkron, A.** Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press, 1962, pp. 232–234.

²² **Gerschenkron, A.** Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press, 1962, p. 362.

²³ **Кацарски, Иван.** Модерната демокрация на българска земя. – В: Усилието на прехода. С.: Edes, 1996, с. 133.

²⁴ **Hamma, Patrick and Lawrence P. King, David Stuckler.** Mass Privatization, State Capacity, and Economic Growth in Post-Communist Countries. – In: American Sociological Review, April 2012, vol. 77, № 2, pp. 295–324.

²⁵ Вж. **Костова, Мария.** Робите на Европа. – В. Преса, 05.09.2012.

²⁶ Вж. **Недялкова, Жулиета.** Плъзнаха зарази от миналото. – В. Преса, 16 януари 2013, с. 7.

²⁷ Вж. **Мирчев, М.** Социална динамика и цивилизационно разслояване: Възпроизводство на населението, човешкия капитал и трудовите ресурси в България. С.: М-8-М, 2009, с. 419.

²⁸ Globalization and New Opportunities for Growth, In: <http://www.ey.com/GL/en/Issues/Driving-growth/Globalization---Looking-beyond-the-obvious---2012-Index>, 05.03.2013

²⁹ Вж. **Йолчева, Теодора.** Цветан Василев: Още не сме видели дъното. – В. Преса, 5 април 2012.

³⁰ **Данев, Б.** Дано 2013-та да е година на разума, не на емоцията. – В. Преса, 10 януари 2013.

³¹ **Желев, Ж.** Революционерите станаха излишни. – В. Стандарт, 8 ноември 2009 г.

³² Вж. Шият „лукс“, а получават „мизерия“. – В: <http://www.dw.de/%D1%88%D0%B8%D1%8F%D1%82-%D0%BB%D1%83%D0%BA%D1%81-%D0%B0-%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%83%D1%87%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D1%82-%D0%BC%D0%B8%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%8F/a-17769216>, 09.07.2014.

³³ Вж. **Костова, М.** Робите на Европа. – В. Преса, 05 октомври 2012.

³⁴ Вж. Доклад за отбраната и състоянието на въоръжените сили през 2010 г., Министерски съвет на Република България, http://www.mod.bg/bg/doc/drugi/20110323_DokladMS_SustoianieVS.pdf, 2012

³⁵ **Русева, Любослава.** Днешната култура на саздармата. – В. Преса, 19 януари 2013, с. 17.

³⁶ БГ икономиката е изгубено десетилетие. – В: News.dir.bg, 18 януари 2013.

³⁷ Вж. Kar, Dev and Brian LeBlanc. Illicit Financial Flows from Developing Countries: 2002-2011. – Global Financial Integrity, December 2013, p. 30.

³⁸ **Fukuyama, Francis.** The End of History and the Last Man. New York: The Free Press, 1992.

³⁹ **Klein, Naomi.** The Shock Doctrine – The Rise of Disaster Capitalism. New York: Metropolitan Books, 2007.

- ⁴⁰ **Клайн, Наоми.** Шоковата доктрина – възходът на капитализма на катастрофите. – Сп. Ново време, 2008, бр. 4.
- ⁴¹ **Клайн, Наоми.** Шоковата доктрина – възходът на капитализма на катастрофите. – Сп. Ново време, 2008, бр. 4.
- ⁴² Вж. **Лаверн, Достена.** Експертите на прехода. Българските think-tanks и глобалните мрежи за влияние. С.: Изток-Запад, 2010.
- ⁴³ Вж. **Fukuяama, F.** America at the Crossroad. New Haven, Yale University Press, 2006.
- ⁴⁴ Human Development Report 1990. New York-Oxford: Oxford University Press, 1990, p. 111.
- ⁴⁵ Human Development Report 2010. New York, Palgrave Macmillan, 2010, p. 144.
- ⁴⁶ Human Development Report 2014. Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience. New York, United Nations Development Programme, 2014, pp. 158.
- ⁴⁷ Вж. **Илиев, Иван.** Икономиката на България през периода 1949–2001 г. С.: 2004, с. 265–280.
- ⁴⁸ Вж. **Георгиев, Славчо.** Смяна на кумирите или вечните преходи на България. С.: ГорексПрес, 1996, с. 132.
- ⁴⁹ **Стефанов, Нако.** Глобалната криза и формиране на идеи за антикризисна стратегия за България. – В: Глобалната криза и Българи. С.: Фондация „Човещина“-БИТСП, 2012, с. 41.
- ⁵⁰ Статистически справочник. С.: ЦСУ, 1989, с. 60.
- ⁵¹ Вж. **Илиев, Иван.** Икономиката на България през периода 1949–2001 г. С.: 2004, с. 168–174.
- ⁵² Вж. **Кременски, Иван.** България в Европа и света през 20 век. Варна, ИК Стено, 2005, с. 77.
- ⁵³ Euro Health Consumer Index 2012. – In: http://www.healthpowerhouse.com/index.php?option=com_content&archive=news&view=article&id=328%3A&itemid=54&menu=yes
- ⁵⁴ Вж. **Synovitz, Ron.** Mass Privatization Linked To Higher Death Rate In Postcommunist Transition. – In: http://www.rferl.org/content/Mass_Privatization_Linked_To_Higher_Death_Rate_In_Postcommunist_Transition/1371049.html, 18 January 2009.
- ⁵⁵ Вж. **Райчев, А. и К. Колев, А. Бунджулов, Л. Димова.** Социалната стратификация в България. С.: ЛИК, 2000, с. 59–60.
- ⁵⁶ Вж. **Илиев, Иван.** Икономиката на България през периода 1949–2001 г., С.: 2004, с. 210.
- ⁵⁷ Вж. **Великов, Никола.** Икономическата култура в профил и анфас, Том 1, С., Център за еврообразование и наука, 2012, с. 176
- ⁵⁸ НСИ, Социални тенденции, 2000 г., С.: 2002, с. 3.
- ⁵⁹ http://www.wider.unu.edu/research/Database/en_GB/wiid/_files/79789834673192984/default/WIID2C.xls

⁶⁰ **Lincoln, Kevin.** The 39 most unequal countries in the world, In: Business Insider, October 6, 2011

⁶¹ Вж. **Георгиев, Ж.** Кризата пощади бедни и богати, удари средната класа. – В. Труд, 21 февруари 2010 г.

⁶² Вж. (1989) Заплата 274 лв. = 1055 кг хляб (2010) 649 лв. = 578 кг хляб. – В. Труд, 9 ноември 2010 г.

⁶³ **Antuofermo, Melina and Emilio Di Megilo.** Population and social conditions. Eurostat: Statistics in focus, 2012, 9, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-SF-12-009/EN/KS-SF-12-009-EN.PDF

⁶⁴ Вж. Евростат: Децата в България са най-лишени, възрастните хора – най-застрашени. – В. Капитал, 27 февруари 2013.

⁶⁵ Вж. **Илиев, Иван.** Икономиката на България през периода 1949–2001 г. С.: 2004, с. 51.

⁶⁶ Вж. **Илиев, Иван.** Икономиката на България през периода 1949–2001 г. С.: 2004, с. 124–132.

⁶⁷ Вж. **Илиев, Иван.** Икономиката на България през периода 1949–2001 г. С.: 2004, с. 318–319, 356.

⁶⁸ **Ганев, Г.** След 20 години преход. – В. Капитал, бр. 41, 14 ноември 2009 г.

⁶⁹ Вж. Национална кампания за възраждане на библиотеките. – В: http://www.abk.bg/images/stories/pics/peticia/Otvoreno_pismo.pdf, 29 септември 2011.

⁷⁰ Костова, М. Българите – първи пияници в Европа. – Градски вестник, 16 февруари 2009, с. 5.

⁷¹ Престъпления и осъдени лица 2013. С.: НСИ, 2013, с. 16.

⁷² Вж. Всяка четвърта българка е жертва на домашно насилие. – В. Сега, 29 май 2000 г.

⁷³ Организираната престъпност в България: пазари и тенденции. С.: Център за изследване на демокрацията, 2007, с. 95–155.

⁷⁴ Оценка на заплахите от тежката и организираната престъпност. С.: Център за изследване на демокрацията, 2012, с. 22–23.

⁷⁵ Вж. Проституция и сексуална експлоатация. Съставител Г. Петрунов. С.: Фондация „Риск монитор”, 2011; „За” и „против” легализация на проституцията. С.: Фондация „Риск монитор”, 2011.

⁷⁶ Вж. Търговия на България с ЕС през 2010 г. Национален статистически институт, http://www.nsi.bg/EPDOCS/FTS_Intrastat_2010-12.pdf, с. 7.

⁷⁷ **Стоянова, Д. и М. Кислева.** Актуално състояние и перспективи пред ромската интеграция в България. – Сп. Геополитика, 2014, бр 4.

⁷⁸ Вж. **Рангелова, Росица.** България в Европа: Икономически растеж през ХХ век. С.: АИ „Марин Дринов”, 2006, с. 174–174.

⁷⁹ Вж. **Рангелова, Росица.** България в Европа: Икономически растеж през ХХ век. С.: АИ „Марин Дринов”, 2006, с. 60, 61, 109.

⁸⁰ Вж. **Рангелова, Росица.** България в Европа: Икономически растеж през ХХ век. С.: АИ „Марин Дринов”, 2006, с. 166.

БЪЛГАРСКИТЕ КАПИТАЛИЗМИ

Резюме:

Предмет на това изследване са двата основни етапа, през които минава българският капитализъм от Освобождението до наши дни – 66 години първи български капитализъм между 1878 и 1944 г., както и 25 години развитие на втория български капитализъм през следващия четвърт век.

Най-напред се реконструират основните характеристики на първия български капитализъм, възникнал в една страна, изостанала в своето развитие и представляваща периферия на западноевропейския капитализъм. Недостигът на ресурси и закъснялото развитие, както и геополитическата ситуация, свързана с двете световни войни и битката за хегемония между големите сили, определят неговите особености, както и в крайна сметка неспособността му да реализира модернизационните си задачи.

След края на държавния социализъм се заговаря за „преход към демокрация и пазарна икономика“, но зад това се крие реалността на реставрация на капитализма в икономическо, политическо, легитимационно-идеологическо отношение, в целия обществен живот. Първият български капитализъм се опитва да се опира на силна държава, особено след 1934 г., докато за разлика от него вторият български капитализъм се появява във времето на глобална неолиберална вълна и в значителна степен разрушава държавата и рязко снижава ефективността на институциите.

Три са основните характеристики на втория български капитализъм, анализирани в тази студия – компраторство, клептократство, периферност. Това води и до неговата силна деструктивност, която специално се анализира в настоящата работа.

Ключови думи: първи капитализъм, втори капитализъм, реставрация, компраторство, клептократство, периферност, закъсняло развитие, преход към демокрация, източници на натрупване.

JEL: A13, D63, E6, I30, O11, P5, P51.

BULGARIAN CAPITALISMS**Abstract**

The subject of this study are the two main stages of the Bulgarian capitalisms from the Liberation to the present day – 66 years of the first Bulgarian capitalism between 1878 and 1944. There are 45 years of interruption and then came the second Bulgarian capitalism during the next 25 years.

At the beginning of the study the main characteristics of the first Bulgarian capitalism are reconstructed. This capitalism occurred in a backward country, a periphery of the Western capitalism. The scarcity of resources and the delayed development, and also the geopolitical situation of the battle for hegemony of the Great Forces in two world wars defined its peculiarities, and ultimately his inability to realize its modernization tasks.

The discourse of „transition to democracy and market economy” acquired a hegemonic status after the end of the state socialism. However behind this discourse a reality of economic, political and ideological restoration of capitalism is hidden. The first Bulgarian capitalism, especially after 1934, is based on a strong government while the second Bulgarian capitalism is born in a time of a global neoliberal wave and largely destroyed the country and dramatically reduces the effectiveness of institutions.

There are three main characteristics of the second Bulgarian capitalism, analyzed in this study – they are connected with comprador elites, kleptocracy, peripheral development. This leads to its strong destructiveness, which specifically is analyzed in this study.

Key words: first capitalism, second capitalism, restoration, compradors, kleptocracy, peripheral development, late development, transition to democracy, sources of accumulation

JEL: A13, D63, E6, I30, O11, P5, P51.